A/C. NO.	NEW	239	OLD	207
FOLIO	066			

TITLE

1. कारिकावलीसहित मुक्तावली ।
2. तार्किकरक्षाटिप्पणी ।

अथकारिकावलीसहितसिद्धांतमुक्तावलीप्रारभ्यते

श्रीगणेशाय नमः ॥ चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ॥ भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥१॥ निजनिर्मितकारिकावली मतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ॥ विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः ॥२॥ सद्द्रव्यागुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला ॥ विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरं ॥३॥ विघ्नविघातार्थं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति ॥ नूतनेत्यादि ॥ ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं ॥ विनापि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न ॥ अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादुपस्थितत्वात्समाप्तिरेव फलं

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ॥

कल्प्यते ॥ इत्थं च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते ॥ यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र च बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यं ॥ प्रचुरतरस्यास्यैव बलवत्तरविघ्ननिवारणे कारणत्वं बोध्यं ॥ विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः ॥ नव्यास्तु विघ्नध्वंस एव मङ्गलस्य फलं ॥ समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् ॥ न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ इष्टापत्तेः ॥ विघ्नशङ्कया तदाचरणात् ॥ तथैव शिष्टाचारात् ॥ न च तस्य निष्फलत्वे शिष्टाचारानुमिततद्बोधकवेदस्याप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं ॥ सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् ॥ अत एव पापभ्रमेण कृतप्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेपि न वेदाप्रामा-

[illegible] निरोधकारणं ॥ विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादिः ॥ क्वचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं ॥

सिद्धौविघ्नात्यंता
प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्यैवकार्यजनकत्वात्॥इत्थंचनास्तिकादिकृतग्रंथेषुजन्मांतरीयमंगलजन्यदुरितध्वंसःस्वतः
भावोवास्तीतिनव्यभिचारइत्याहुः॥संसारेति॥संसारएवमहीरुहोवृक्षस्तस्यबीजायनिमित्तकारणायेत्यर्थः॥एतेनईश्वरेप्रमाणं
दर्शितंभवति॥तथाहि॥यथाघटादिकार्यंकर्तृजन्यंतथाक्षित्यंकुरादिकमपि॥नचतत्कर्तृत्वमस्मदादीनांसंभवतीति तत्कर्तृत्वेने ---
श्वरसिद्धिः॥नचशरीराजन्यत्वेनकर्त्रजन्यत्वसाधकेनसत्प्रतिपक्षइतिवाच्यं॥अप्रयोजकत्वात्॥ममतुकर्तृत्वेनकार्यत्वेन
-- कार्यकारणभावएवानुकूलस्तर्कः॥द्यावाभूमीजनयन्देवएकइत्याद्यआगमाअप्यनुसंधेयाः॥द्रव्यंगुणइत्यादि॥अत्रसप्तम
स्याभावत्वकथनादेवषण्णांभावत्वंप्राप्तं॥तेनभावत्वेनपृथगुपन्यासोनकृतः॥एतेचपदार्थावैशेषिकसिद्धांतेख्यायिकानामप्यविरु

तस्मैकृष्णायनमःसंसारमहीरुहस्यबीजाय॥१॥द्रव्यंगुणास्तथाकर्म
सामान्यंसविशेषकम्॥समवायस्तथाभावःपदार्थाःसप्तकीर्तिताः॥२

द्धाः॥प्रतिपादितंचैवमेवभाष्ये॥अतएवोपमानचिंतामणौसप्तपदार्थभिन्नतयाशक्तिसादृश्यादीनातिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितं॥ननुकथ
मेतएवपदार्थाःशक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात्॥तथाहि॥मण्यादिसमवहितेनवन्हिनादाहोनजन्यते॥तच्छून्येनतुज
न्यते तत्रमण्यादिनावह्नौदाहानुकूलाशक्तिर्नाश्यते॥उत्तेजकेनमण्याद्यपसरणेनचजन्यतइतिकल्प्यते॥एवंसादृश्यमप्य ति
रिक्तःपदार्थस्तद्धिनषट्सुभावेषुअंतर्भवति॥सामान्येपिसत्वात्॥यथागोत्वंनित्यंतथाश्वत्वमपीतिसादृश्यप्रतीतेः॥नाप्यभावेस
त्वेनप्रतीयमानत्वादितिचेन्न॥मण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकंप्रतिमण्यभावादेरेववास्वातंत्र्येणहेतुत्वंकल्प्यते॥अनेनैवसा

मंजस्येअनेनशक्तितत्प्रागभावप्रध्वंसकल्पनानौचित्यात्॥नचोत्तेजकेसतिप्रतिबंधकसद्भावेपिकथंदाह इतिवाच्यं॥उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यहेतुत्वात्॥एवंसादृश्यमपिनपदार्थांतरं॥किंतुतद्भिन्नत्वेसतितद्गतभूयोधर्मवत्वं॥यथाचंद्रभिन्नत्वे सतिचंद्रगताल्हादकत्वादिमत्वंमुखेचंद्रसादृश्यमिति॥द्रव्याणिविभजते॥क्षित्यबिति॥क्षितिःपृथीवीआपोजलानितेजोवह्निः मरुद्व्योमकालःसमयःदिक्दिशादेहीआत्मामनइंद्रियं॥एतानिनवद्रव्याणीत्यर्थः॥ननुद्रव्यत्वजातौकिंप्रमाणं॥नहितत्रप्रत्यक्षंप्रमाणं॥घृतजतुप्रभृतिषुद्रव्यत्वाग्रहादितिचेन्न॥कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतयासंयोगस्यविभागस्यवासमवायिकारणता

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनोमनः॥द्रव्याण्यथगुणारूपंरसोगंधस्ततःपरं॥३॥स्पर्शःसंख्यापरिमितिःपृथक्त्वञ्चततःपरम्॥संयोगश्चविभागश्चपरत्वञ्चापरत्वकम्॥४॥बुद्धिःसुखंदुःखमिच्छाद्वेषोप्रयत्नोगुरुत्वकम्॥द्रवत्वंस्नेहसंस्कारावदृष्टंशब्दएवच॥५॥उत्क्षेपणंततोपक्षेपणमाकुंचनंतथा॥प्रसारणंचगमनंकर्माण्येतानिपंचचे॥६॥

वच्छेदकतयातत्सिद्धेः॥ननुदशमंद्रव्यंतमःकुतोनोक्तंतद्धिप्रत्यक्षेणगृह्यते।तस्यचरूपवत्वात्कर्मवत्वाच्च॥तच्चगंधशून्यत्वान्न पृथिवी॥नीलरूपवत्वान्नजलादिकं॥तत्प्रत्यक्षेचालोकनिरपेक्षंचक्षुःकारणमितिचेन्न॥आवश्यकतेजोभावेनैवोपपत्तौद्रव्यांतरकल्पनायाअन्याय्यत्वात्॥रूपवत्ताप्रतीतिस्तुभ्रमरूपा॥कर्मवत्ताप्रतीतिरपिआलोकापसरणौ पाधिकीभ्रांतिरेव॥तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनंतावयवादिकल्पनागौरवंचस्यात्॥सुवर्णस्ययथातैजस्यंतथावस्तथाग्रेवक्ष्यते॥गुणान्विभजते॥अथगुणाइति॥एतेगुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाःकणादेनकंठतश्चशब्देनचदर्शिताः॥तत्रगुणत्वजातिसिद्धिरग्रेवक्ष्यते॥कर्माणिविभजते॥उत्क्षेपणमिति॥कर्मत्व

ननु भ्रमणादिकमपि कर्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह ॥ भ्रमणमिति ॥ सामान्यं निरूपयति ॥ सामान्यमिति ॥ तल्लक्षणं तु नित्यत्वेस
त्यनेकसमवेतत्वं ॥ अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्य ...स्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति ॥ नित्यत्वे सत्येकसम... तत्त्वं गगनपरिमाणादीनाम
प्यस्त्यत उक्तमनेकेति ॥ नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वं अत्यंताभाव ...याप्यस्त्यतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतेत्युक्तं ॥ एकमात्रव्यक्तिवृ
त्तिस्तु न जातिः ॥ तथा चोक्तं ॥ व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोथानवस्थितिः ॥ रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः ॥ द्रव्यादीति ॥ परत्वमधि
कदेशवृत्तित्वं ॥ अपरत्वं अल्पदेशवृत्तित्वं ॥ सकलजात्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात्सत्तायाः परत्वं ॥ एतद्बोधनायैव द्रव्यादित्रि

भ्रमणं रेचनं स्पन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च । तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥ ...न्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमे
व च ॥ द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥ परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ॥ द्रव्यत्वादिकजातिस्तु
परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥ व्यापकत्वात्पराऽपि स्याद्व्याप्यत्वादपराऽपि च ॥ अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

कवृत्तिरिति उक्तं ॥ तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वं । परभिन्ना ॥ सत्ताभिन्ना ॥ व्यापकत्वादिति ॥ पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वा
दधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वं ॥ सत्तापेक्षया व्याप्यत्वादल्पदेशवृत्तित्वाद्द्रव्यत्वस्यापरत्वं ॥ तथा च धर्मद्वयसमावेशादुभयमविरुद्धं
॥ विशेषं निरूपयति । अन्त्य इति ॥ अंते अवसाने वर्तत इत्यन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः ॥ घटादीनां द्व्यणुकपर्यंतानां तत्तदव
यवभेदात्परस्परं भेदः ॥ परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव ॥ स तु स्वत एव व्यावृत्तः ॥ तेन तत्र विशेषांतरापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ ॥

समवायं दर्शयति॥ घटादीनामिति॥ अवयवावयविनोः गुणगुणिनोः जातिव्यक्त्योः क्रियाक्रियावतोः नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः संबंधः स समवायः समवायत्वं नित्यसंबन्धत्वं॥ तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिः॥ विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया॥ विशिष्टबुद्धित्वात्॥ दंडी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत्॥ इत्यनुमानेन संयोगादिबाधात्समवायसिद्धिः॥ न च स्वरूपसंबन्धेन सिद्धसाधनमर्थांतरं वा॥ अनेकस्वरूपाणां संबन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवादेकसमवायसिद्धिः॥ न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ता बुद्धिप्रसंगः॥ तत्र रूपसमवायसत्त्वेपि रूपाभावात्॥ न चैवमभावस्यापि वैशिष्ट्यं संबंधांतरं सिध्येदिति वाच्यम्॥ तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानंतरमपि घटाभावबुद्धिप्रसंगात्॥ घटाभावस्य तत्र सत्त्वात्॥ तस्य नित्यत्वात्॥ अन्यथा देशांतरेपि घटाभाव

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः॥ तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः॥११॥ अभावस्तु द्विधा न्योन्यसंसर्गाभावभेदतः॥

बुद्धिर्न स्यात्॥ वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्॥ मम तु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः॥ वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनंतवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवं॥ इत्थं च तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां संबंधः॥ अभावं विभजते॥ अभावस्त्विति॥ अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वं॥ अन्योन्यसंसर्गेति॥ अन्योन्यासंसर्गाभावभेदादित्यर्थः॥ अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्तद्विभागाभावात्संसर्गाभावं विभजते॥

॥ प्रागभावेति॥ संसर्गाभावत्वंअन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं॥ अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं॥ विना
श्यभावत्वं प्रागभावत्वं॥ जन्याभावत्वं ध्वंसत्वं॥ नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यंताभावत्वं॥ यत्र तु भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरा
नीतं च तत्र घटकालस्य संबंधाघटकत्वादत्यंताभावस्य नित्यत्वेपि न घटकाले घटात्यंताभावबुद्धिः॥ तत्रोत्पादविनाशशाली चतु
र्थोयमभाव इति केचित्॥ अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यंताभावो वर्त्तत इति प्राचां मतं॥ श्यामघटे रक्तो नास्ति रक्तघटे श्या
मो नास्तीति प्रतीतिश्च प्रागभावं ध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यंताभावं॥ नव्यास्तु तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनात्यं
ताभावो वर्त्तत इत्याहुः॥ नन्व भावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न॥ अनंताधिकरणात्मकत्वापेक्षया अतिरिक्तकल्पना

प्रागभावस्तथाध्वंसोप्यत्यंताभाव एव च॥१२॥ एवं त्रैविध्यमापन्नः
संसर्गाभाव इष्यते॥ सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते॥१३॥

या एव लघीयस्त्वात्॥ एवं चाधाराधेयभावोप्युपपद्यते॥ एवं तत्तच्छब्दगंधरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमप्युपपद्यते॥ अन्यथा तत्तदधि
करणानां तत्तदिंद्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात्॥ एतेन ज्ञानविशेषकालविशेषात्मकत्वंअभावस्येति प्रत्युक्तं॥ अप्रत्यक्षताप
त्तेः॥ इदानीं पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्ये वक्तुमारभते॥ सप्तानामिति॥ समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावः साधर्म्यं समानो ध
र्म इति फलितोर्थः॥ एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोर्थः॥ ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्व
त्रैवास्ति ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात्॥ एवमभिधेयत्वादिकं बोध्यम्॥ ॥

॥ द्रव्येति॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं च॥ यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पंचानां साधर्म्यं॥ तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तदर्थस्तेन प्रत्येकं घटादौ नाव्याप्तिः॥ समवायित्वं समवायसंबंधेन संबन्धित्वं नतु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात्॥ तथा च समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं फलितार्थः। तेन नित्यद्रव्येषु नाव्याप्तिः॥ सत्तावंत इति॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः॥ गुणादिरिति॥ यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वं आद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तम्॥ तथापि गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तदर्थः॥ नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति किंतु गुणत्वादिकं तथा॥ आकाशत्वादिकं तु न पदार्थविभाजकोपाधिः॥ सामान्येति॥

द्रव्यादयः पंच भावा अनेके समवायिनः॥ सत्तावंतस्त्रयस्त्वाद्याः गुणादिर्निर्गुणक्रियः॥१४॥ सामान्य
परिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः॥ पारिमांडल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्॥१५॥ ॥ ॥

सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः॥ पारिमांडिल्येति॥ पारिमांडल्यं अणुपरिमाणं कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः॥ अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं॥ तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारंभकं भवेत्॥ तच्च न संभवति॥ परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात्॥ महदारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसंगात्॥ एवं परममहत्परिमाणं अतींद्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः मानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वात् परममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यम्॥ तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये॥ तन्न॥ ज्ञानातिरिक्तं प्रति अकारणताया एवाचार्यैरुक्तत्वात्॥ इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वम्। ॥

ज्ञायमानसामान्यंनप्रत्यासत्तिः॥ज्ञायमानंलिंगंनानुमितिकरणमित्यभिप्रायेण॥ननुकारणत्वंकिमतआह॥अन्यथासिद्धिशून्यस्येति॥
तस्य॥कारणत्वस्य॥तत्रेति॥समवायिकारणेआसन्नंप्रत्यासन्नंजनकंद्वितीयंअसमवायिकारणमित्यर्थः॥अत्रयद्यपितुरीतंतुसंयोगेपटासमवा॰
यिकारणत्वंस्यादेवंवेगादीनामपिअभिघाताद्यसमवायिकारणत्वंस्यात्॥एवंज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवायिकारणंस्यात्तथापिपटाद्यसमवायिकारण॰
लक्षणेतुरीतंतुसंयोगादिभिन्नत्वंदेयम्॥तुरीतन्तुसंयोगस्तुतुरीपटसंयोगंप्रतिअसमवायिकारणंभवत्येव॥एवंवेगादिकंवेगाद्य
द्यसमवायिकारणंभवत्येवेति॥तत्तत्कार्यसमवायिकारणलक्षणेतत्तद्भिन्नत्वंदेयमेव॥आत्मविशेषगुणानांतुकुत्राप्यसमवा

अन्यथासिद्धिशून्यस्यनियतापूर्ववर्तिता॥कारणत्वंभवेत्तस्यत्रैविध्यंपरिकीर्त्तितं॥१६॥समवायिकारणत्वंज्ञेय
मथाप्यसमवायिहेतुत्वं॥एवंन्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तंनिमित्तहेतुत्वं॥१७॥ यत्समवेतंकार्यंभवत्यवेहिसमवायि
जनकंतत्॥तत्रासन्नंजनकंद्वितीयमाभ्यांपरंतृतीयंस्यात्॥१८॥ यिकारणत्वंनास्तितेनतद्भिन्नत्वंसामान्यलक्षणे
देयमेव॥अत्रसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वंद्विविधं॥कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्याकारणैकार्थप्रत्यासत्त्याच॥आद्यंयथा॥घटादिकंप्रतिकपा
लसंयोगादिकम्॥तस्यहिकार्येणघटेनसहएकस्मिन्कपालेप्रत्यासत्तिरस्ति॥द्वितीयंयथा॥घटरूपंप्रतिकपालरूपमसमवायिकारण
म्॥तत्रघटरूपंप्रतिकारणंघटस्तेनसहकपालरूपस्यैकस्मिन्कपालेप्रत्यासत्तिरस्ति॥तथाचक्वचित्समवायसंबंधेनक्वचित्स्वसम
वायिसमवायसंबंधेनेतिफलितोर्थः॥इत्थंचकार्यैकार्थकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्याकारणंज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमि
तिसामान्यतोलक्षणंपर्यवसन्नं॥आभ्यांसमवायिकारणासमवायिकारणाभ्यांपरंभिन्नंकारणंतृतीयंनिमित्तकारणमित्यर्थः॥ ॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेवकियतांपदार्थानांतदाह॥ येनसहेति॥ ॥कार्यंप्रतिकारणस्यपूर्ववृत्तितायेनरूपेणगृह्यतेतेनतत्कार्यंप्रतितद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः॥ यथाघटादिकंप्रतिदंडत्वादिकं॥द्वितीयमन्यथासिद्धमाह॥ कारणमादायवायस्येति॥ यस्यस्वातंत्र्येणोन्वयव्यतिरेकौनस्तः किंतुकारणमादायान्वयव्यतिरेकौगृह्येते॥ तदन्यथासिद्धं॥ यथादण्डरूपम्॥ तृतीयमाह॥अन्यंप्रतीति॥ अन्यंप्रतिपूर्ववृत्तित्वंगृहीत्वैवयस्ययत्कार्यंप्रतिपूर्ववृत्तित्वंगृह्यतेतस्यतत्कार्यंप्रति अन्यथासिद्धत्वम्॥ यथाघटादिकंप्रतिआकाशस्य तस्यहिघटादिकंप्रतिआकाशत्वेनैवकारणत्वंस्यात्॥आकाशत्वं शब्दसमवायिकारणत्वम्॥एवंचतस्यशब्दं

येनसहपूर्वभावःकारणमादायवायस्य॥ अन्यंप्रतिपूर्वभावेज्ञातेयत्पूर्वभाव
विज्ञानं॥१९॥ जनकंप्रतिपूर्ववर्त्तितामपरिज्ञायनयस्यगृह्यते॥ ॥ ॥

प्रतिकारणत्वंगृहीत्वैवघटादिकंप्रतिजनकत्वंग्राह्यम्॥ अतस्तदन्यथासिद्धम्॥शब्दाश्रयत्वेनकारणत्वेकान्यथासिद्धिरितिचेत्सत्यमितिगृहाण॥ अथआकाशस्यशब्दंप्रतिजनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्क वत्वादिकंविशेषपदार्थोवेति॥ चतुर्थमन्यथासिद्धमाह॥ जनकंप्रतिपूर्ववृत्तितेति॥ यत्कार्यजनकंप्रतिपूर्ववृत्तित्वंगृहीत्वैवयस्ययत्कार्यंप्रतिपूर्ववृत्तित्वंगृह्यते तस्यतत्कार्यंप्रति अन्यथासिद्धत्वम्॥ यथाकुलालपितुर्घटंप्रति ॥ तस्यकुलालपितृत्वेनघटंप्रतिजनकत्वेअन्यथासिद्धिः॥कुलालत्वेनरूपेणजनकत्वेत्विष्टापत्तिः॥कुलालमात्रस्यघटंप्रतिजनकत्वात्॥ ॥ ५

पञ्चममन्यथासिद्धमाह॥ अतिरिक्तमथापीति ॥ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नं अन्यथासिद्धमित्यर्थः ॥
अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम्॥ तत्र हि महत्त्वमवश्यक्लृप्तं तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम्॥ नच वै
परीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्॥ महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्॥ ॥ रासभादिः स्यादिति॥ यद्यपि तद्
घटव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्घटव्यक्तेरपि संभवे रासभोऽन्य
थासिद्ध इति भावः॥ ॥ एतेष्विति॥ ॥ एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकस्तेनैव परेषां चरितार्थत्वात्॥ तथा

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः॥२०॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्॥ घटादौ दण्डरूपादि द्विती
यमपि दर्शितम्॥२१॥ तृतीयं तु भवेद्व्योम कुलालजनकोऽपरः॥ पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ॥२२॥ समवायिकार
णत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम्॥ गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वं॥२३॥ अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ॥

हि॥ दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम्॥ नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्॥ दण्डत्व
स्य कारणत्वे दण्डघटितपरंपरायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात्॥ एवमन्येषामप्यनेन चरितार्थत्वं संभवति॥ समवायीति॥ स्पष्टम् ॥
॥ गुणकर्मेति॥ असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः॥ साधर्म्यमित्यत्रापि तात्पर्यम्॥ अथवा असमवायि
कारणत्ववद्वृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः॥ तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेऽपि नाव्याप्तिः॥ अन्यत्र नित्यद्रव्येति॥ नित्यद्र
व्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः॥ आश्रितत्वं समवायादिसम्बन्धेन वृत्तित्वम्॥ विशेषणतया नित्यानामपि कालस

इदानींद्रव्यस्यैवविशिष्यसाधर्म्यंवक्तुमारभते॥क्षित्यादीनामिति॥क्षितिर्जलमिति॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसांपरत्वापरत्ववत्त्वं मूर्त्तत्ववत्त्वंक्रियावत्त्ववेगवत्त्वंचसाधर्म्यम्॥ नचयत्रघटादौपरत्वमपरत्वंवानोत्पन्नंतत्राव्याप्तिरितिवाच्यम्॥परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात्॥मूर्त्तत्वंअपकृष्टपरिमाणवत्त्वम्॥तच्चैतेषामेव॥गगनादिपरिमाणस्यकुतोप्यपकृष्टत्वाभावात्॥पूर्ववत्कर्मवत्त्वंकर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्॥ वेगवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वंचबोध्यम्॥ कालखात्मेति॥ कालखात्मदिशाम्॥ सर्वगतत्वम्॥ सर्वमूर्त्तसंयोगित्वम्॥परममहत्त्वम्॥ परममहत्त्वत्वम् जातिविशेषः॥अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वंवा॥क्षित्यादीति॥ ॥पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानांभूतत्वम्॥तच्चबहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम्॥

क्षित्यादीनांनवानांतुद्रव्यत्वंगुणयोगिता॥२४॥क्षितिर्जलंतथातेजःपवनोमनएवच॥परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रयाअमी॥२५
कालखात्मदिशांसर्वगतत्वंपरमंमहत्॥क्षित्यादिपञ्चभूतानिचत्वारिस्पर्शवन्तिहि॥२६॥द्रव्यारंभश्चतुर्षुस्यादथाकाशशरीरिणाम्।

अत्रशात्र्यत्वंलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वंबोध्यम्॥तेनज्ञातोघटइतिप्रत्यक्षेज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात्तद्वति आत्मनिनातिव्याप्तिः॥ नचाप्रत्यक्षाविषयरूपादिमतिपरमाण्वादावव्याप्तिः॥तस्यापिस्वरूपयोग्यत्वात्॥महत्त्वरूपकारणान्तरासन्निधानाच्चनप्रत्यक्षम्॥ अथवाआत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वम्॥चत्वारीति॥ ॥पृथिव्यप्तेजोवायूनांस्पर्शवत्त्वम्॥द्रव्यारम्भइति॥ ॥पृथिव्यप्तेजोवायुषुचतुर्षुद्रव्यारम्भकत्वम्॥नचद्रव्यानारंभकघटादावव्याप्तिः॥द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात्॥ अथाकाशेति॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

आकाशात्मनां अव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्वम्॥ आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः सचाव्याप्यवृत्तिः॥ यदाकिंचिदवच्छेदेन श
ब्द उत्पद्यते तदा अन्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात्॥ क्षणिकत्वंच तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्॥ योग्यविभूविशेषगुणा
नांस्वोत्तरवर्तीविभूविशेषगुणनाश्यत्वात्॥ प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः॥ एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं हि आत्मनि शरी
रावच्छेदेनोत्पद्यते। तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात्॥ एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि॥ इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेष
गुणवत्वं क्षणिकविशेषगुणवत्वंच तदर्थः॥ पृथिव्यादौ रूपादिविशेषगुणोस्तीत्यव्याप्यवृत्तीत्युक्तम्॥ पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः
संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम्॥ नच रूपादीनामपि कदाचित्तृतीयक्षणे नाशसंभवात् क्षणिकविशेषगुणवत्वं क्रियादाव

॥ अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते॥ २७॥

तिव्याप्तमिति वाच्यम्॥ चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्वस्य तदर्थत्वात्॥ अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति॥ क्षणच
तुष्टयं तु नकिमपि ज्ञानादिकं तिष्ठति॥ रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयावस्थायिन्यपि रूपादौ वर्त्तत इति न दोषः॥ ईश्वरज्ञानस्य
चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम्॥ यद्याकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदाजन्येति न देयम्। द्वेषत्वादिकमादाय
लक्षणसमन्वयात्॥ परममहत्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामपि नाशाभ्युपगमाद्वित्वादीनामपि तथात्वान्न
वारणाय विशेषेति॥ त्रिक्षणवृत्तित्वं वाच्यम्॥ इच्छादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयः॥

रूपद्रवत्वेति ॥ पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः ॥ न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवन्हेरूष्मणश्च
रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् ॥ तत्रापि तेजस्त्वादिना रूपानुमानात् ॥ एवं वाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादि
ना रूपानुमानं बोध्यम् ॥ न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम् ॥ द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य
जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात् तत्र पृथिवीत्वादिसत्त्वा
त्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः ॥ न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यम् ॥ चाक्षुषप्रत्यक्ष-

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ॥ गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥२८॥ आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुण
योगिनः ॥ यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥२९॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ॥ स्पर्शाद्यष्टौ रूप
वेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥३०॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुत्वकम् ॥ रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥३१॥
स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश ॥

विषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ आत्मन्यतिव्याप्तिवारणा
य चाक्षुषेति ॥ गुरुणीति ॥ गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथिवीजलयोरित्यर्थः ॥ न च घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवभागानां च रसा-
दिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् ॥ तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् ॥ ॥ द्वयोरिति ॥ ॥ पृथिवीतेजसोरित्यर्थः ॥ न च नैमि
त्तिकद्रवत्ववत्त्वं घटादौ वन्ह्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यम् ॥ नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षित
त्वात् ॥ ॥ आत्मन इति ॥ ॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः ॥ यदुक्तमिति ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यं। तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात्॥ स्पर्शादय इति॥ ते च संख्यादयः पञ्च खे आकाशे॥ साधर्म्यं वैधर्म्यं निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं निरूपयति॥ तत्र क्षितिरित्यादिना॥ गंधहेतुरिति॥ गंधसमवायिकारणमित्यर्थः॥ यद्यपि गंधवत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम्॥ तथाहि॥ पृथिवीत्वं गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति॥ अन्यथा गंधत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः॥ न च पाषाणादौ गन्धाभावात् गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम्॥ तत्रापि गंधसत्वात्॥ अनुपलब्धिस्तु अनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते॥ कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते॥ भस्मनो हि पाषाण

बुध्यादिषट्कं संख्यादि पंचकं भावना तथा॥३२॥ धर्माधर्मौ गुणा एते चात्मनः स्युश्चतुर्दश॥ सङ्ख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे॥३३॥ सङ्ख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोपि चेश्वरे॥ परापरत्वे संख्यादि पञ्च वेगश्च मानसे॥३४॥ वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश॥ दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे महेश्वरेष्टौ मनसस्तथैव च॥ ॥३५॥ तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता॥ } ध्वंसजन्यत्वात्पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिद्ध्यति॥ यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तद्द्रव्यं तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः॥ दृष्टं चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये॥ इत्थं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यपाषाणस्यापि पृथिवीत्वम्॥ तथा च तस्यापि गंधवत्त्वे बाधकाभावः॥ नानारूपवतीति ॥ शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयरूपं पृथिव्यामेव वर्त्तते॥ न तु जलादौ॥ तत्र शुक्लस्यैव सत्वात्॥ पृथिव्यां त्वेकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात्॥ न च नानारूपं यत्र नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिः॥ रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात्॥

वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः॥ षड्विध इति ॥ मधुरकटुकषायादिभेदेन यः षड्विधो रसः स पृथिव्यामेव वर्त्तते॥ जले तु मधुर एव रसः॥ अत्रापि पूर्ववद्रसवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थो बोद्धव्यः॥ द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणम् अधिकस्य व्यर्थत्वात् द्वैविध्यं च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम्॥ स्पर्श इति॥ तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायावपि वर्त्तते अत उक्तं पाकज इति॥ इत्थञ्च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थमेतदुक्तम्॥ पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणं अधिकस्य वैयर्थ्यात्॥ यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः॥ नित्येति॥ सा पृथिवी नित्या अनित्या चेत्यर्थः॥

षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः॥३६॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः॥ नित्यानित्या च सा
द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा॥३७॥ अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी॥ ॥

अणुलक्षणा परमाणुलक्षणा पृथिवी नित्या॥ तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिः सर्वाप्यनित्येत्यर्थः॥ सैव॥ अनित्या पृथिवी एव अवयववतीत्यर्थः॥ नन्ववयविनि किं मानम्॥ परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः॥ न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यात् इति वाच्यम्॥ एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात्॥ यथा एकस्य केशस्य दूरे अप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम्॥ न च एकः स्थूलो घट इति बुद्धेरनुपपत्तेरिति वाच्यम्॥ एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः॥ मैवम्॥ परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात्॥ दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः॥ सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्॥ न च तदानीं दृश्यस्य परमाणुपुञ्जस्योत्पन्न

त्वास्त्रत्यक्षत्वेपिअविरोधइतिवाच्यम्।अदृश्यस्यदृश्यानुत्पादकत्वात्॥ अन्यथाचसूक्ष्मादिसंततौकदाचिदृश्यत्वप्रसङ्गात्॥ नचाति
तसतैलादौकथमदृश्यदहनसंततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरितिवाच्यम्॥ तत्रतदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैःदृश्यदहनोत्पत्तेरभ्युपगमा
त्।नचादृश्येनद्व्यणुकेनकथंत्र्यसरेणोरुत्पत्तिरितिवाच्यम्।यतोनवयंदृश्यत्वमदृश्यत्वंवाकस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे॥ परंतुमहत्वोद्भूत
रूपादिकारणसमुदायवशात्दृश्यत्वंतदभावेचादृश्यत्वम्॥ तस्मात्त्र्यसरेणोर्महत्वात्प्रत्यक्षंनतुद्व्यणुकादेःतदभावात्॥ न
हित्वन्मतेपिइदंसम्भवति॥ परमाणौमहत्वाभावात्॥ दृश्यञ्चावयविसिद्धौतेषामुत्पादविनाशयोःप्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम्॥
तेषाञ्चावयवधारायाःअनन्तत्वेमेरुसर्षपयोरपिसाम्यप्रसङ्गः॥अतःक्वचिद्विश्रामोवाच्यः॥ यत्रविश्रामस्तस्यानित्यत्वे असमवे

॥ साचत्रिधाभवेद्देहमिन्द्रियंविषयस्तथा॥३८॥ योनिजादिभवेद्देहमिन्द्रियंघ्राणलक्षणम्॥

तकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्तस्यनित्यत्वम्॥ परममहत्परिमाणतारतम्यस्यगगनादौविश्रान्तत्वमिवअणुपरिमाणतारतम्यस्यापिक्वचि
त् विश्रान्तत्वमस्तीतितस्यपरमाणुत्वसिद्धिः॥ नचत्र्यसरेणावेवविश्रामोस्त्विितिवाच्यम्।।त्र्यसरेणुःसावयवःचाक्षुषद्रव्यत्वात्
घटवत्इत्यनुमानेनतदवयवसिद्धौत्र्यसरेणोरवयवाःसावयवाःमहदारंभकत्वादित्यर्थः॥ कपालवदित्यनुमानेनतदवयवसि
द्धिः॥ नचेदमप्रयोजकम्॥ अपकृष्टमहत्वंप्रतिअनेकद्रव्यत्वस्यप्रयोजकत्वात्॥ नचैवंक्रमेणतदव[illegible]धारापिसिद्धेदितिवा
च्यम्॥ अनवस्थाभयेनतदसिद्धेरिति॥ सेति॥ साकार्यरूपापृथिवीत्रिविधा॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः। तत्रदेहमुदाहरति॥
योनिजादीति॥ योनिजमयोनिजंचेत्यर्थः॥ योनिजमपिजरायुजमण्डजञ्चेत्यर्थः।जरायुजंमानुषादीनाम्॥ अण्डजंसर्पादीनाम्॥

अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम्॥ स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः॥ उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः॥ नारकीणां शरीरमप्ययोनिजम्॥ नच मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम्॥ गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात्॥ नच क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम्॥ तथासति जलत्वपृथिवीत्वादिना साङ्कर्यप्रसङ्गात्॥ नच तर्हि जलत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वादिकमिति वाच्यम्॥ क्लेदादीनां विनाशेपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्॥ गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः॥ एतेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम्॥ शरीरत्वं न जातिः॥ पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्॥ किन्तु चेष्टाश्रयत्वम्॥ वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः॥ नच वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम्॥ आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात्॥ तत्रैव किं मानमिति चेत्॥ भग्नक्षतसंरोहणादिनातदनुमानात्॥ यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदा अन्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम्॥ नच यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्॥ तादृशे प्रमाणाभावात्॥ अथवा चेष्टावदन्त्यावयविमात्रवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्॥ अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा॥ मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः॥ नच नृसिंहशरीरे कथमेतल्लक्षणसमन्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात्॥ जलीयतैजसशरीरवृत्तितयादेवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यम्॥ कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्॥ इंद्रियमिति॥ घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः॥ पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्थम्॥ घ्राणेन्द्रियं पार्थिवम्॥ रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्॥ कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादिवत्॥ नच दृष्टान्ते रूपाद्यव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यम्॥ परकीयरूपाव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात्॥ नच नवशरावगन्धाभिव्यञ्जकजले नानैकान्त्यमिति वाच्यम्॥ तस्य सक्तुरसाभिव्यंजकत्वात्॥ यद्वा परकीयेति न देयम्॥ वायू

पनीतस्फुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात्॥ नचघ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्यगन्धव्यञ्जकत्वात्तत्रव्यभिचारइतिवाच्यम्॥ द्रव्यत्वेसतीति विशेषणात्॥ विषयइति॥ उपभोगसाधनंविषयः॥ सर्वमेवहिकार्यजातंअदृष्टाधीनम्॥ यच्चकार्यंयददृष्टाधीनंतत्तदुपभोगंसाक्षात्परम्परयावाजनयत्येव॥ नहिबीजप्रयोजनाभ्यांविनाकस्यचिदुत्पत्तिरस्ति॥ तेनद्व्यणुकादिकंब्रह्माण्डान्तंसर्वमेवविषयोभवति॥ शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेपिप्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः॥ जलंनिरूपयति॥ वर्णेति॥ स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतयाजलत्वंजातिःसिद्ध्यति॥ यद्यपिस्नेहत्वंनित्यानित्यवृत्तितयानकार्यतावच्छेदकंतथापिजन्यस्नेहत्वंतथाबोध्यम्॥ अथपरमाणौजलत्वंनस्यात्॥ तत्रजन्यस्नेहाभावात्॥ तस्यचनित्यस्यस्वरूपयोग्यत्वेफलावश्यंभावइतिनियमादिति

विषयोद्व्यणुकादिस्तुब्रह्माण्डान्तउदाहृतः॥३९॥ वर्णःशुक्लोरसस्पर्शौजलेमधुरशीतलौ॥ ७॥

चेन्न॥ जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतयाजन्यजलत्वजातेःसिद्धौतदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतयाजलत्वजातिसिद्धेः॥ शुक्लरूपमेवजलस्येतिदर्शयितुमुक्तंवर्णः शुक्लइति॥ ननुशुक्लरूपवत्त्वंलक्षणम्॥ अथवानैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिशुक्लरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्॥ अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वंवातदर्थः॥ रसस्पर्शाविति॥ जलस्यमधुरएवरसः॥ शीतएवस्पर्शः॥ तिक्तवदवृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वंतदर्थः॥ ननुशुक्लरूपमेवेतिकुतः। कालिन्दीजलादौनीलिमोपलब्धेरितिचेन्न॥ नीलजनकतावच्छेदिकायाःपृथिवीत्वजातेरभावाज्जलेनीलरूपासम्भवात्॥ कालिन्दीजलेनीलत्वप्रतीतिस्तुआश्रयोपाधिकीभ्रान्तैव॥ अतएववियतिविक्षेपेधवलिमोपलब्धेः। अथजलेमाधुर्यंकिंमा

नम्॥ नहितत्रप्रत्यक्षेणकोपिरसस्तत्रानुभूयते॥ नचनारिकेलजलादौमाधुर्यमुपलभ्यत इतिवाच्यम्॥ तस्याश्रयोपाधिकत्वात्॥ अ-
न्यथाजम्बीरकरवीररसादौआम्लाद्युपलब्धेराम्लत्वादिकमपिस्यादितिवाच्यम्॥ हरीतक्यादिभक्षणस्यजलरसव्यञ्जकत्वात्
॥नचहरीतक्यामेवजलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरितिवाच्यम्॥ कल्पनागौरवात्॥ पृथिवीत्वस्याम्लादिजनक तावच्छेदक-
त्वाच्चजलेनाम्लादिकम्॥ जम्बीररसादौत्वाश्रयोपाधिकीतथाप्रतीतिः॥ एवंजन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकंजलत्वंजन्यजल-
त्वंवाबोध्यम्॥ घृष्टचन्दनादौशैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तरवर्त्तिशीततरसलिलस्य॥ तेजःसंयोगाज्जलेउष्मत्वप्रतीतिरौपाधिकी
स्फुटैव॥ तत्रपाकासम्भवात्॥ स्नेहइति॥ घृतादावपितदन्तर्वर्तीजलस्यैवस्नेहः॥ जलस्यैवस्नेहसमवायिकारणत्वात्॥ तेनजले

स्नेहस्तत्रद्रवत्वन्तुसांसिद्धिकमुदाहृतं॥४०॥ नित्यतादिप्रथमवत्किन्तुदेहमयोनिजम्॥ इन्द्रियंरसनंसिन्धुहिमादिर्विषयोमतः॥४१॥

एवस्नेहइतिमन्तव्यम्॥ द्रवत्वमिति। सांसिद्धिकद्रवत्वत्वंजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः॥ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपितदेवेतिभावः।
तैलादावपिजलस्यैवद्रवत्वम्॥ स्नेहप्रकर्षेणदहनानुकूल्यमितिवक्ष्यति॥ नित्यतादिप्रथमवत्। पृथिव्याइवेत्यर्थः। तथाहि। जलंद्वि-
विधम्। नित्यमनित्यञ्च। परमाणुरूपंनित्यम्। तदन्यदनित्यम्। अवयवसमवेतम्। अनित्यमपित्रिविधम्। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्।
पृथिवीतोयोविशेषस्तमाह॥ किन्तुदेहमयोनिजम्। अयोनिजमेवेत्यर्थः। जलीयंशरीरमयोनिजंवरुणलोकेप्रसिद्धम्॥ इंद्रियंरसनमि-
ति॥ रसनेन्द्रियंजलीयमित्यर्थः। तथाहि। रसनंजलीयंगन्धाद्यव्यञ्जकत्वेसतिरसव्यञ्जकत्वात्। सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्। र-
सनसन्निकर्षेव्यभिचारवारणायद्रव्यत्वंदेयम्॥ विषयंदर्शयति॥ सिन्धुहिमादिरिति॥ सिन्धुःसमुद्रः॥ हिमंतुषारः॥ आदिपदात्सरि- १०

त्कासारकरकादिः सर्वोप्यर्थोग्राह्यः॥ नचहिमकरकयोः कठिणत्वात्पार्थिवत्वमितिवाच्यम्॥ ऊष्मणाविलीनयोस्तयोर्जलत्व-
स्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्॥ यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तद्द्रव्यं तदुपादानोपादेयमितिव्याप्तेः॥ जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः॥ अदृष्टवि-
शेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात्॥ करकायांकाठिण्यप्रत्ययस्यभ्रान्तित्वात्॥ तेजोनिरूपयति॥ स्पर्शउष्णइत्यादिना॥ उष्णत्वं स्पर्श-
निष्ठोजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः॥ इत्थञ्चजन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वंजातिविशेषः॥ तस्यपरमाणु-
वृत्तित्वन्तुजलत्वस्येवानुसन्धेयम्॥ नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमितिवाच्यम्॥ तत्राप्युष्णस्पर्शसत्वात्॥ किं-
न्तु तदन्तः पातिजलस्पर्शेनाभिभवात्तदग्रहः॥ एवंरत्नकिरणादौचपार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौचानुद्भूतत्वात्तदग्रहः॥ रूप-

॥ स्पर्शउष्णस्तेजसस्तुस्याद्रूपंशुक्लभास्वरं॥ नैमित्तिकंद्रवत्वन्तु --- नित्यतादिचपूर्ववत्॥४२

मित्यादि॥ वैश्वानरेमरकतकिरणादौचपार्थिवरूपेणाभिभवाच्छुक्लरूपाग्रहः॥ ननुतद्रूपाग्रहे धर्मिणोपिचाक्षुषत्वं नस्यादितिचे-
न्न॥ अन्यदीयरूपेणापि धर्मिणोपिग्रहसंभवात्॥ शङ्खस्येवपित्तपीतिम्ना॥ वन्हेस्तुशुक्लरूपंनाभिभूतम्। किंतुतदीयंशुक्लत्व-
मभिभूतमित्यन्ये॥ नैमित्तिकमिति॥ सुवर्णादिरूपेतेजसितत्सत्वात्॥ नचनैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वंलक्षणंदहनादावव्याप्तं--- घृतादाव-
तिव्याप्तंचेतिवाच्यम्॥ पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात्॥ पूर्ववदिति॥ जलस्ये-
वेत्यर्थः। तथाहि। तेजोद्विविधम्॥ नित्यमनित्यञ्च॥ परमाणुरूपंनित्यम्। तदन्यदनित्यमवयविच॥ तच्चत्रेधा॥ शरीरेन्द्रियविषयभे-

तच्च सूर्यालोकादौ प्रसिद्धम्॥ अनयो विशेषस्तमाह॥ इन्द्रियमिति॥ चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात्॥ प्रदीपवत्॥ प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादाद्यं परकीयेति॥ मण्यादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति॥ अथवा प्रभायां दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयेति न देयम्॥ चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम्। विषयं दर्शयति॥ वह्नीति॥ ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेन्न॥ सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगे प्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात्॥ यन्नैवं तन्नैवम्॥ यथा पृथिवी॥ न चाप्रयोजकम्। पृथिवीद्रवत्वस्य जलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाश्यत्वात्॥ ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न॥ जलमध्यस्थमषीक्षोदवत्तस्याद्रवत्वा

इन्द्रियं नयनं वह्निः स्वर्णादिर्विषयो मतः॥ अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः॥४३॥ तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिंगकः

त्॥ अपरे तु पीतिमाश्रयस्य अत्यन्तानलसंयोगेपि रूपापरावृत्तिदर्शनात्तत्प्रतिबन्धकं विजातीयद्रव[illegible]कल्प्यते॥ तथाहि॥ अग्निसंयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रयः॥ विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः॥ अत्यन्तानलसंयोगेपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात्॥ जलमध्यस्थपीतपटवत्॥ तस्य पृथिवीजलभिन्नस्य तैजसत्वनियमात्॥ वायुं निरूपयति॥ अपाकजइति॥ अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादत उक्तमपाकजइति॥ अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादत उक्तमनुष्णाशीत इति॥ एतेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो दर्शितः॥ तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः॥ एषः वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः॥ वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते॥ विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पनेन वायोरनुमानात्॥ ॥

यथाचवायुर्नप्रत्यक्ष स्तथाग्रे वक्ष्यते॥ पूर्ववदिति॥ वायुर्द्विविधः नित्योनित्यश्च॥ परमाणुरूपोनित्यः॥ तदन्योऽनित्यः॥ समवेत
श्च॥ सोपि त्रिविधः॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात्॥ तत्रशरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम्॥ परन्तु जलीय तैजस वायवीयशरीराणां पा
र्थिवभागोपष्टम्भकत्वादुपभोगक्षमत्वम्॥ जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति॥ अत्र यो विशेषस्तमाह॥ देहव्यापीति॥ ॥
॥ ॥ शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्॥ नच्च वायवीयम्॥ रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्॥ अङ्गसङ्गि सलि
लशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत्॥ विषयं दर्शयति॥ प्राणादिस्त्विति॥ यद्यपि अनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्विधो प्राणादिरि
त्युक्तमाकरे तथाप्यत्र संक्षेपात्त्रैविध्यमुक्तम्। प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासं

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्॥४४॥ प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः॥ आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः॥४५॥

ज्ञां लभत इति॥ आकाशं लक्षयति॥ आकाशस्येति॥ आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः॥ कि
न्तु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय॥ एतेन प्रमाणमपि दर्शितम्॥ तथाहि॥ शब्दो गुणः
॥ चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वे सति बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत्॥ शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेत
त्वसिद्धेः॥ शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः॥ अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत्॥
पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्॥ पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुणपूर्वकेति॥ जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवा
रणाय प्रत्यक्षेति॥ न दिक्कालमनोगुणः॥ विशेषगुणत्वात्॥ रूपवत्॥ नात्मविशेषगुणः॥ बहिरिन्द्रिययोग्यत्वात्॥ रूपवत्॥ इत्थं

च शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यं गगननामकं सिध्यति॥ नच वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यता
मिति वाच्यम्॥ अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायौ विशेषगुणत्वाभावात्। तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावात्॥ इन्द्रियं दर्शयति॥ इन्द्रि
यमिति॥ नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुरुषभेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादत आह॥ एकः सन्नपीति॥॥ आकाशः एकः सन्न
प्युपाधेः कर्णशष्कुल्यादेर्भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः॥ कालं निरूपयति॥ जन्यानामिति॥ तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह॥ ज
गतामाश्रय इति॥ तथाहि॥ इदानीं घट इति प्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति॥ तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सं
बन्धो वाच्यः॥ स च संयोगादिर्न सम्भवतीति काल एव संबन्धघटकः कल्प्यते॥ इत्थञ्च तदाश्रयत्वमेव सम्यक्॥ प्रमाणान्तरं वदति

इन्द्रियं च भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः॥ जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः॥ ४६॥ परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपा
धितः॥ दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते॥ ४७॥ ॥परापरत्वेति॥ परापरत्वादिबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव॥ परापर
त्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः कल्प्यत इति भावः॥ नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभे
दो न स्यादत आह॥ क्षणादिरिति॥ कालस्त्वेकोप्युपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषय इत्यर्थः। उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छि
न्नं कर्म॥ पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा। पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नउत्तरसंयोगप्रागभावो वा॥ उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा॥ नच उत्तर
संयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम्। कर्मान्तरसत्वात्। महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा अनायत्या ध्वंसेनैवोपपा
दनीयेति॥ दिनादिव्यवहारस्तु तत्क्षणकूटैरिति। दिशं निरूपयति॥ दूरान्तिकेति॥ दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकपरत्वमपरत्वं च बोध्यम्।

तद्धेतुः साधारणं निमित्तं दिगेव ॥ दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक् सिध्यतीति भावः ४७
ननु एकैव दिग्यदि तदा प्राच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यतामित्यत आह ॥ उपाधीति ॥ यदा यत्पुरुषस्य उदयगिरिसन्नि-
हिता दिक् तदा तत्पुरुषस्य सा प्राची ॥ उदयगिरिव्यवहिता दिक् प्रतीची ॥ एवं तत्पुरुषस्य सुमेरुसंनिहिता दिगुदीची । तद्व्यव-
हिता अवाची ॥ सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति नियमात् ॥ आत्मानं निरूपयति ॥ आत्मेति ॥ आत्मत्वं जातिः
सुखदुःखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ॥ ईश्वरेपि सा जातिरस्ति अदृष्टरूपकारणाभावान्न सुखदुःखोत्पत्तिः ॥
नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वस्य फलावश्यंभाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् ॥ परे तु ॥ ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव ॥ मानाभावात् ॥
न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ॥ ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः ॥ इन्द्रियादीति ॥ अधिष्ठाता इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्य-

उपाधिभेदात्कापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ॥ आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकं ॥ ४८ ॥ शरीरस्य न चैतन्यं
मृतेषु व्यभिचारतः ॥

प्र सम्पादकः ॥ यद्यप्यात्मनि अहं जाने अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमतरमेव शरीरादि-
भिन्नत्वमतीन्द्रियत्वं च इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इति अतः प्रमाणान्तरं दर्शयति ॥ करणं हीति ॥ वास्यादीनां छिदादिकरणा-
नां कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम् ॥ एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामपि फलोपधानं कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्य-
तिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ४८ ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत आह ॥ शरीरस्येति ॥ ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव ॥ मृतात्मा-
नां त्वन्न तद्वन्मृतशरीराणां तदभावेपि का क्षतिः ॥ प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न ॥ शरीरस्य चै-

तन्येवाल्यविलोकितस्य स्थविरस्य स्मरणं न स्यात्, शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात्॥ न च पूर्वशरीरोत्पन्न
संस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति वाच्यम्॥ अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात्॥ एवं शरीरस्य चैतन्ये बालक
स्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्॥ तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात्॥
॥२३॥ न च जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः॥ न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यं॥ उ
द्बोधकाभावात्॥ अत्र च नायया जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते॥ इयं च संसारस्यानादितया आत्मनोप्यनादित्वसिद्धौ अना
दिभावस्य नाशासंभवान्नित्यत्वं संभवतीति बोध्यम्॥ ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु॥ विरोधे बाध
काभावादत आह॥ तथात्वमिति॥ तथात्वं चैतन्यमित्यर्थः॥ उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव॥ कथमिति॥ पू

तथात्वमिन्द्रियाणां चेदुपघाते कथं स्मृतिः॥ ४८॥ मनोपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्॥

र्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुरभावे स्मरणं न स्यात्॥ अनुभवितुरभावात्॥ अन्यानुभूतस्यान्येन स्मरणासंभवात्॥ अनु
भवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः॥ ४९॥ ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चै
तन्यं स्यादत आह॥ मनोपीति॥ न तथा न चेतनं। ज्ञानादीति॥ मनसोणुत्वात् प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे
स्या० तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः॥ यथा च मनसोणुत्वं तथाग्रे वक्ष्यते॥ नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्व
तम्॥ ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः॥ तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतु
त्वात्॥ सुषुप्तावपि आलयविज्ञानधारा निराबाधैव॥ मृगमदवासनाया वसनेव पूर्वपूर्वविज्ञानजनि ॥२३॥
तसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादिति चेन्न॥ तस्य जगद्विषयत्वे सार्वज्ञता

न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम्॥ तत्र निर्धर्मिके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदिति वद्वित्वाभावेऽपीत्यर्थः स्मृतौ तावितिसुवच
त्वात्॥ मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत्॥ एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमप्युच्यताम्॥ प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथि
वीजलयोर्न गंधइति वद्दुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात्॥ योऽपि तदानीं अभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना सा
म्यं प्रतिपादयति॥ संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत्॥ अत एव निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति श्रूयते॥ ईश्वरोऽपि न ज्ञानसु
खात्मा॥ किंतु ज्ञानाद्याश्रयः॥ नित्यं ज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाद्याश्रय एवोक्तः॥ यः सर्वज्ञ इत्याद्यनुरोधात्॥ आनंदोऽपि
त्यस्याप्यानंदवत्त्वमित्यर्थः॥ आनंदोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते॥ भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत्॥ अस्तु वा तस्मिन्नानंदो न
त्वसावानंदः॥ असुखमिति श्रुतेः॥ न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न॥ क्लिष्टकल्प[illegible]॥ प्रकरणविरोधाच्च॥ आ
नंदमित्यत्र मत्वर्थीयाच्प्रत्ययविरोधाच्चेति संक्षेपः॥ एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः॥ किंतु चेतनः॥ का
र्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशेन स्यादित्यकारणत्वम्॥ तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानु
पपत्त्या तत्कल्पनम्॥ बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः॥ सैव महत्तत्त्वमंतःकरणमित्युच्यते॥ तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसा
रापवर्गौ॥ तस्या एवेंद्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना संबंधः॥ पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमा
नश्च भेदाग्रहात्॥ ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागः॥ बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिंबादतात्त्विकः॥ दर्पणस्येव मुखो
परागः॥ इदमिति विषयोपरागः॥ इंद्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तु तात्त्विकः॥ निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा ४

त्तिः। यत्किंचिद्विषयत्वे विनिगमकाभावः। सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसंगश्च। ज्ञानस्य सविषयत्वात्। तदानीं निर्विषयसंततिरनु
वर्तत इति चेन्न। तस्याः प्रकाशत्वे प्रमाणाभावात्। अन्यथा घटादीनामपि विज्ञानत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तस्य वस्तुभावा
दिति वाच्यं। घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात्। आकारविशेषत्वाद्वायं विज्ञानस्येति चेन्न। किमयमाकारो व्यतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि स
मायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन। नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालंबने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात्। स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात्। अपोहरूपो नीलत्वादिर्वि
ज्ञानधर्म इति चेन्न। नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात्। इतरथा विरोधावधारणस्यैव दुरुपपादनत्वात्। न वा वासनासंक्रमः संभवति। मा
तापुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसंगात्। न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं। वासनायाः संभवात्। उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न।
तदुत्पादकाभावात्। चित्तमेवोत्पादकं तदा संस्काराणंत्यप्रसंगः। क्षणिकविज्ञाने अतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न। मानाभावात्। कल्पनागौरवाच्च॥
एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि प्रत्युक्तं। गौरवात्। अतिशये मानाभावाच्च। बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः। कुर्वद्रूप
त्वाकल्पनात्। अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा। अविनाशी वा अरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्चेति चेन्न। तस्य सविष
यत्वे त्वासंभवस्य दर्शितत्वात्। निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्। सविषयकत्वस्यानुभवात्। अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धं। सत्यं ज्ञानमानंदमि
ति ब्रह्मपरं जीवे पुनरुपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वाभ्यां जीवानां परस्परं भेदसिद्धौ सुतरामीश्वराद्भेदः। अन्यथा बंधमोक्षानुपपत्तेः। यो
पीश्वराभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्स्तौति। अभेदभावनस्यैव ज्ञातव्यमिति वदति। अत एव सर्व एवात्मा
नः समर्पित इति श्रूयते। मोक्षदशायमज्ञाननिवृत्तावभेदो ज्ञायत इत्यपि न। भेदानित्यत्वेन नाशायोगात्। भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव॥

कर्तव्यमितिव्यापारावेशः तेनांशान्वयवतीबुद्धिस्तत्परिणामेनज्ञानेनपुरुषस्याताविकः सम्बन्धः॥ दर्पणमलिनिम्नेवमुखस्योप
लब्धिरुच्यते॥ ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्माअपिबुद्धेरेव॥ कृतिसामानाधिकरण्येनप्रतीतेः॥ नचबुद्धिश्चेतना
परिणामित्वादितिमतमपास्तम्॥ कृत्यदृष्टभोगानामिवचैतन्यस्यापिसामानाधिकरण्यप्रतीतेः॥ तद्भिन्नेमानाभावात्त्वाचेतनो
हंकरोमीतिप्रतीतेः॥ चैतन्यांशेभ्रमइतिचेत्कृत्यंशेपिकिंनेष्यते॥ अन्यथाबुद्धेर्नित्यत्वेमोक्षाभावोअनित्यत्वेतत्पूर्वमसंसारा
पत्तिः॥ अचेतनायाःप्रकृतेःकार्यत्वात्बुद्धेरचैतन्यम्॥ कार्यकारणयोस्तादात्म्यादितिचेन्न॥ असिद्धेः॥ कर्त्तुर्जन्यत्वेमानाभा
वात्॥ वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम्॥ अनादिभावस्यनाशासम्भवान्नित्यत्वम्॥ तत्किंप्रकृत्यादिकल्पनेन॥ नचप्रकृतेः

धर्माधर्माश्रयोःध्यक्षोविशेषगुणयोगतः॥५०॥ प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयंरथगत्येवसारथिः॥

क्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः॥ अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यतेइत्यनेनविरोधइतिवाच्यम्॥ प्रकृतेःअदृष्टस्यगुणैःअद
ृजन्यैरिच्छादिभिःकर्ताहंअहमेवेत्यस्यतदर्थत्वात्॥ तत्रैवंसतिकर्त्तारमात्मानंकेवलंतुयइत्यादिवदताभगवताप्रकटीकृतो
यमर्थःसुपरिष्टाद्दाशयइतिसंक्षेपः॥ धर्माधर्माश्रयइति॥ आत्मेत्यनुषज्यते॥ शरीरस्यतदाश्रयत्वेदेहान्तरकृतकर्मणोदेहान्तरभो
गानुपपत्तेः॥ विशेषगुणयोगतइति॥ योग्यविशेषगुणस्यज्ञानसुखादेःसम्बन्धेनआत्मनःप्रत्यक्षंभवति॥ नत्वन्यथा॥ अहंजा
नेअहंकरोमीत्यादिप्रतीतेः॥ प्रवृत्तीति॥ आत्मापरदेहादौप्रवृत्त्यादिनानुमीयते॥ प्रवृत्तिरत्रचेष्टा॥ ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनांदेहेअभा
वस्योक्तप्रायत्वाच्चेष्टायाःप्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टयाप्रयत्नवानात्मानुमीयतइतिभावः॥ अत्रदृष्टान्तमाह॥ रथेति॥ यद्यपिरथक

तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथानुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मानुमीयत इति भावः॥ अहंकारस्येति॥ अहंकारोऽहमि-
ति प्रत्ययस्तस्य आश्रयो विषय आत्मा न शरीरादिरिति॥ मन इति॥ मनोभिन्नेन्द्रियप्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषय इत्य-
र्थः॥ रूपाद्यभावेन इन्द्रियान्तरायोग्यत्वात्॥ विभुरिति॥ विभुत्वं परममहत्त्वम्॥ तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम्॥ बुद्ध्यादीति॥ बुद्धिसु-
खदुःखेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः॥ अत्रैव प्रसंगात्कतिपयबुद्धेः प्रपंचं दर्शयति॥ बुद्धिस्त्विति॥ द्वैविध्यमुत्पा-
दयति॥ अनुभूतिरिति॥ अनुभूतिश्चतुर्विधेति॥ एतासां च तसृणां करणानि चत्वारि प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्र-
माणानि सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि॥ प्रत्यक्षमिति॥ तत्र इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्॥ यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं भवति त-

अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः॥५१॥ विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता॥ अनुभूतिः स्मृतिश्च स्या-
दनुभूतिश्चतुर्विधा॥५२॥ प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे॥ } थापि इन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं

तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम्॥ ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम्॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प[illegible]न्नं ज्ञानमव्यपदेश्य[illegible]न्यज्ञानाव्यभिचारि व्य-
वसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे न थैवोक्तत्वात्॥ अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्॥ इदं लक्षणं ईश्वरप्रत्यक्षसाधारणम्॥ अनुमि-
तौ व्याप्तिज्ञानस्य उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मरणे अनुभवस्य करणत्वान्नातिव्याप्तिः॥ परामर्शज-
न्यं ज्ञानमनुमितिः॥ यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिः॥ न च कादाचि-
त्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिः॥ तादृशज्ञानवृत्ति अनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥ अथवा व्याप्तिज्ञानक-

रणकंज्ञानमनुमितिः॥एवंसादृश्यज्ञानकरणकंज्ञानमुपमितिः॥पदज्ञानकरणकंज्ञानंशाब्दबोधः॥वस्तुतोयत्किंचिदनुमिति=
व्यक्तिमादायतद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम्॥एवंयत्किंचित्प्रत्यक्षादिकमादायतद्व्यक्तिवृत्तिअनुमित्यवृत्ति-
जातिमत्त्वंप्रत्यक्षत्वादिकंवाच्यमिति॥घ्राणजादीति॥घ्राणजंरासनंचाक्षुषंस्पार्शनंश्रौत्रंमानसमितिषड्विधंप्रत्यक्षम्॥ --
नचेश्वरप्रत्यक्ष -- स्याविभजनात्न्यूनत्वम्॥जन्यप्रत्यक्षस्यैवनिरूपणीयत्वात्॥उक्तसूत्रानुसारात्॥घ्राणस्यगोचरइति
॥घ्राणग्राह्यइत्यर्थः॥गन्धत्वादिरिति॥आदिपदात्तसुरभित्वासुरभित्वादिपरिग्रहः॥गन्धस्यप्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातिरपिप्रत्य

घ्राणजादिप्रभेदेनप्रत्यक्षंषड्विधंमतम्॥५३॥घ्राणस्यगोचरोगन्धोगन्धत्वादिरपिस्मृतः॥तथारसोरसज्ञायास्तथाशब्दोपि
चश्रुतेः॥५४॥उद्भूतरूपंनयनस्यगोचरोद्रव्याणितद्वन्तिपृथक्त्वसंख्ये॥विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वंपरिमाणयुक्त
म्॥५५॥क्रियाजातियोग्यवृत्तिःसमवायश्चतादृशः॥गृण्हातिचक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः॥५६॥उद्भूतस्प
र्शवद्द्रव्यंगोचरःसोपित्वचः॥ } क्षः॥गन्धाग्रहणेतुघ्राणस्यासामर्थ्यमितिबोध्यम्॥तथारसइति॥रसत्वादिसहितइत्य
र्थः॥तथाशब्दत्वादिसहितः॥गन्धोरसश्चोद्भूतोबोध्यः॥उद्भूतरूपमिति॥ग्रीष्मोष्मादौअनुद्भूतंरूपमितिनतत्प्रत्यक्षम्॥तद्वन्ति
उद्भूतरूपवन्ति॥योग्येति॥पृथक्त्वादिकमपियोग्यव्यक्तिवृत्तिबोध्यम्॥तादृशंयोग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः॥चक्षुर्योग्यत्वमेवकथ
तदाह॥गृण्हातीति॥आलोकसंयोगोद्भूतरूपञ्चचाक्षुषप्रत्यक्षेकारणम्॥तत्रद्रव्यचाक्षुषंप्रतितयोःस्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन
कारणत्वम्॥द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवायेन॥द्रव्यसमवेतसमवेतरूपत्वादेःप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धे

॥ सोपि उद्भूतस्पर्शोपि स्पर्शत्वादिसहितः॥ रूपान्यदिति॥ रूपरूपत्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत्त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम्॥ तथा च पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ताः एवं क्रियाजातयो योग्यव्यक्तिवृत्तयश्च त्वचो ग्राह्या इति॥ अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्ये पि द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति॥ तथा च बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति॥ नवीनास्तु बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षे न रूपं कारणं प्रमाणाभावात्॥ किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणं अन्वयव्यतिरेकात्॥ बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत्॥ न किंचित्॥ आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु॥ रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेत्॥ वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात्॥ इष्टापत्तिरिति चेत्॥ स्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु॥ प्रभाया अप्रत्यक्षत्विष्टापत्तिरेव किं न स्यात्॥ तस्मात्प्रभां पश्या-

रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ५७॥ द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्॥

मीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य सत्त्वात् वायोरपि प्रत्यक्षं भवत्येव॥ बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे तु न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वम्॥ वायुप्रभयोरेकत्वगृह्यत एव॥ क्वचिद्द्वित्वादिकमपि॥ क्वचित्संख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः॥ त्वचो योग इति॥ त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्यकारणमित्यर्थः॥ किं तत्र प्रमाणम्॥ सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति॥ ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति॥ अनुभवरूपं स्मरणं वा नाद्यः॥ अनुभवसामग्र्यभावात्॥ तथाहि॥ चक्षुरादिना मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम्॥ ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षम्॥ ज्ञानाद्यभावे चात्मनोपि न प्रत्यक्षम्॥ व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः॥ सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः॥ पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः॥ इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः॥ १६

उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम्। मैवम्। सुषुप्तिप्राक्काले तन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्सम्बन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षस्य प्रसङ्गात्॥ तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात्सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव जायते इत्यत्र प्रमाणाभावात्॥ अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तद्रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात्॥ विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्वात्। परस्परप्रतिबंधादेकमपि वा न स्यादिति अत्र केचित्॥ पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनःसंयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यं तदिति॥ अन्ये तु॥ सुषुप्त्यनुरोधाच्चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यम्॥ चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनःसंयोगस्याभावान्न त्वाचं प्रत्यक्षमिति वदन्ति॥ मनोग्राह्यमिति॥ मनोजन्यप्रत्यक्षविषयः॥ मतिर्ज्ञानम्॥ कृतिर्यत्नः॥ एवं सुखत्वादिकं मनोग्राह्यम्॥ ए

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः॥ ५८॥ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते॥

वमात्मापि मनोग्राह्यः॥ किन्तु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः॥ निर्विकल्पाख्यमिति॥ चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति॥ पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात्॥ विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्॥ तथा च प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं जायते॥ तदेव निर्विकल्पकम्॥ तच्च निर्विकल्पकं न प्रत्यक्षम्॥ तथाहि॥ वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति॥ घटमहं जानामीति प्रत्ययात्॥ तत्र आत्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते॥ ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं प्रकारो यः स एव विशेषणमित्युच्यते। विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते॥ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणम्॥ निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टं घटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञानेन न सम्भवति। घटत्वाद्य

प्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति॥

जात्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्यकिंचिद्धर्मप्रकारकत्वात्॥ महत्त्वंषड्विधमिति॥ द्रव्यप्रत्यक्षेमहत्त्वंसमवायसंबंधेनकारणम्॥ द्रव्यसमवेतानांगुणकर्मसामान्यानांप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन॥ द्रव्यसमवेतसमवेतानांगुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीनांप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन॥ इन्द्रियमिति॥ अत्रापिषड्विधइत्यनुषज्यते॥ इंद्रियत्वंतुनजातिः॥ पृथिवीत्वादिनासांकर्यात्॥ किन्तुशब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसतिज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्॥ आत्मादिवारणायसत्यंतम्॥ उद्भूतविशेषगुणस्यशब्दस्यश्रोत्रेपिसत्वाच्छब्देतरेति॥ विशेषगुणस्यरूपादेश्चक्षुरादावपिसत्वादुद्भूतेति॥ उद्भूतत्वंनजातिः॥ शुक्लत्वादिनासङ्करात्॥ नचशुक्लत्वादिव्याप्यंनानैवोद्भूतत्वमितिवाच्यम्॥ उद्भूतरूपत्वादिनाचाक्षुषादौहेतुत्वानुपपत्तेः॥ किन्तुशुक्लत्वादिव्याप्यंनानैवानुद्भूतत्वंतदभावकूटश्चोद्भूतत्वम्॥ तच्चसंयोगादावप्यस्तितथाचशब्देतरोद्भूतगुणसंयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतोविशेषेति॥ कालादिवारणायविशेष्यदलम्॥ इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापिप्राचांमतेप्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणायकालादौरूपाभावप्र

महत्त्वंषड्विधेहेतुरिन्द्रियंकरणंमतम्॥ ५९॥ विषयेन्द्रियसंबंधोव्यापारःसोपिषड्विधः॥

भावकूटश्चोद्भूतत्वम्॥ तच्चसंयोगादावप्यस्तितथाचशब्देतरोद्भूतगुणसंयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतोविशेषेति॥ कालादिवारणायविशेष्यदलम्॥ इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापिप्राचांमतेप्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणायकालादौरूपाभावप्रत्यक्षेसन्निकर्षघटकतयाकारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्यकालादेर्वारणायमनःपदम्॥ ज्ञानकारणमित्यपितद्वारणाय॥ करणमिति॥ असाधारणंकारणंकरणम्॥ असाधारणत्वंव्यापारवत्त्वम्॥ विषयेन्द्रियसम्बन्धोव्यापारइति॥ व्यापारःसन्निकर्षः॥ षड्विधंसन्निकर्षमुदाहरणद्वाराप्रदर्शयति॥ १७

॥ द्रव्यग्रहस्तुसंयोगादिति॥ ॥ द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम्॥ द्रव्यसमवेते

प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम्॥ एवमग्रेपि॥ वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतिचक्षुःसंयोगः कारणम्॥ द्रव्यस
मवेतचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयुक्तसमवायःकारणम्॥ द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायःकारणम्॥ एवमन्य ९
त्रापिविशिष्यैवकार्यकारणभावः॥परन्तु पृथिवीपरमाणुनीलेनीलत्वं पृथिवीपरमाणौपृथिवीत्वंचचक्षुषाकथंनगृह्यतेतत्रपरम्प
रयोद्भूतरूपसम्बन्धस्यमहत्त्वसम्बन्धस्यचसत्त्वात्॥तथाहि॥ नीलत्वंजातिरेकैवपरमाणुनीलेघटनीलेचवर्त्तते॥ तथाचम त्वस
म्बन्धोघटनीलमादाय वर्त्ततेरूपसम्बन्धस्तूभयमादायवर्त्तते॥एवंपृथिवीत्वेपिघटादिकमादायमहत्त्वसंबन्धोबोध्यः॥एवं
वायौतदीयस्पर्शादौचसत्तायाम्वायुप्रत्यक्षंस्यात्॥तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्यद्रव्यसमवेत

द्रव्यग्रहस्तुसंयोगात्संयुक्तसमवायतः॥६०॥ द्रव्येषुसमवेतानांतथातत्समवायतः॥ तत्रापिसमवेतानांशब्दस्य
समवायतः॥६१॥ तद्वृत्तीनांसमवेतसमवायेनतुग्रहः॥ विशेषणतयातद्वद्भावानांग्रहोभवेत्॥६२॥ ॥ ॥

प्रत्यक्षेकारणत्वंतादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्यद्रव्यसमवेतसमवेतप्रत्यक्षेकारणत्वंवाच्यम्॥ इत्थञ्चपरमाणुनीलादीन
नीलत्वादिग्रहः॥परमाणुचक्षुःसंयोगस्यमहत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात्॥एवंवाय्वादौनसत्तादिचाक्षुषम्॥ तत्रचक्षुःसंयोगस्यरूपा
वच्छिन्नत्वाभावात्॥एवंयत्रघटस्यपृष्ठावच्छेदेनआलोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेननतत्रघटप्रत्यक्षाभावात् आलोकसं
योगावच्छिन्नत्वंचक्षुःसंयोगेविशेषणंबोध्यम्॥एवंद्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्संयोगःकारणम्॥द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्सं
युक्तसमवायःकारणम्॥ द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्संयुक्तसमवेतसमवायःकारणम्॥ अत्रापिमहत्त्वावच्छिन्न

त्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम्॥ एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः॥ रसप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः॥ गन्धस
मवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः॥ रससमवेतस्य रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः ‾ कारणम्
शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः॥ शब्दसमवेतस्य श्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः॥ अत्र सर्वत्र प्रत्यक्षं लौकिकं बो
ध्यम्॥ वक्ष्यमाणमलौकिकमिन्द्रियसंयोगं विनापि भवति॥ एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः॥ आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयु
क्तसमवायः॥ आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणं॥ अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंबद्धविशेषणता हे
तुः॥ वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः॥ अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा॥ तथाहि॥ भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते॥ संख्या

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते। प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्॥६२॥

दौ च रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेत
विशेषणतया गृह्यते। संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया। शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया गृह्य
ते। कादौ खत्वाभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया गृह्यते। पटा
भावादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणत्वत्वेनैकैव सा गृह्यते। अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां
प्रवादो हन्येत इति॥ यदि स्यादिति॥ अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम्॥ तथाहि॥ भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञा
यते। तेनाऽभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम्॥ तत्र योग्यताप्यपेक्षिता॥ सापि प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियो
गिकत्वरूपा तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपप्रतियोगी यस्य स उपलम्भाभावो अभावप्रत्यक्षे हेतुः

तथाहि॥ यत्र आलोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात् तर्हि उपलभ्येतेति आपादयितुं शक्यते॥ तत्र घटाभावादिकं प्रत्यक्षं भवति॥ अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते तेन घटाभावादेरन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम्॥ स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव॥ आलोकसंबन्धं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्॥ गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षः॥ तत्र गुरुत्वस्यापादयितुमशक्यत्वात्॥ वायो उद्भूतरूपाभावः पाषाणे सौरभाभावः गुडे तिक्ताभावः वन्हावनुष्णत्वाभावः श्रोत्रे शब्दाभावः आत्मनि सुखाभावः एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते॥ तेऽत्र तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्॥ संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रति योगिनो योग्यता॥ अन्योन्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणयोग्यत्वमपेक्षितम्॥ अतस्तम्भादौ पिशाचादिभेदेऽपि चक्षुषा गृह्यत एव॥ प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम्॥ तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्षा उक्ताः॥ अलौकिकप्रत्यक्षे सन्निकर्षा-

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः॥ सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा॥ ६४॥

निदानीं वदति॥ अलौकिकस्तु व्यापार इति॥ व्यापारः सन्निकर्षः॥ सामान्यलक्षण इति॥ सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः॥ तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते। तदा सामान्यस्वरूपप्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते॥ तच्च इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं बोध्यम्॥ तथाहि॥ यत्र इन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते॥ अत्र यदि इन्द्रियसंबद्धमित्येवोच्यते तदा यत्र धूलीपटले धूमत्वमिति विज्ञानं तत्र तेन सन्निकर्षेण सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात्॥ तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसंबन्धाभावात्॥ मन्मते त्विन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतधूमत्वं प्रत्यासत्तिः॥ इन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको ग्राह्यः॥ इदं च बहिरिन्द्रियस्थले॥ मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः॥ परन्तु समानानां भावः

सि॰मु॰ सामान्यंतच्चक्वचिन्नित्यंधूमत्वादि॥क्वचिच्चानित्यंघटादि॥यत्रैकोघटःसंयोगसंबन्धेनभूतलेसमवायसम्बन्धेनकपालेवाज्ञातस्तदनंतरं
१९ सर्वेषांनष्टघटवतांभूतलादीनांकपालानांवाज्ञानंभवतितत्रेदंबोध्यम्॥परन्तुसामान्यंयेनसंबन्धेनज्ञायतेतेनसंबन्धेनाधिकरणानांप्रत्यास
त्तिः॥किंतुयत्रतद्घटनाशानंतरंतद्घटवतःस्मरणंजातंतत्रसामान्यलक्षणयासर्वेषांतद्घटवतांभानंनस्यात्॥सामान्यस्यतदानीमभावात्॥किंचइन्द्रियसंब
विश्व द्धविशेष्यकंघटइतिज्ञानंयत्रजातंतत्रपरदिनेइन्द्रियसंबंधंविनापितादृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्यसत्वात्सकलघटविषयकंज्ञानंकुतोनजाय
ते॥तस्मात्सामान्यज्ञानंप्रत्यासत्तिर्नतुसामान्यमित्याह॥आसत्तिरिति॥प्रत्यासत्तिरित्यर्थः॥तथाचसामान्यंलक्षणंयस्येत्यत्रलक्षणशब्दस्य
विषयोऽर्थः॥तेनसामान्यविषयकंज्ञानंप्रत्यासत्तिरित्यर्थोलभ्यते॥ननुचक्षुःसंयोगादिकंविनापिसामान्यज्ञानंयत्रवर्त्ततेतत्रसकलघटादीनांप्र

आसत्तिराश्रयाणांतुसामान्यज्ञानमिष्यते॥तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्षते॥६५॥विषयीयस्यतस्यैवव्यापारोज्ञानलक्षणः॥

त्यक्षंस्यादतआह॥तदिन्द्रियजेति॥अस्यार्थः॥यदाबहिरिन्द्रियेणसामान्यलक्षणयाज्ञानंजननीयंतदायत्किंचिद्धर्मिणितत्सामान्यज्ञानाय
तदिन्द्रियजन्यज्ञानसामग्र्यपेक्षिता॥साचसामग्रीचक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिका॥तेनान्धकारेचक्षुरादिनातादृशज्ञानंनजायते॥ननुज्ञा
नलक्षणाप्रत्यासत्तिर्ज्ञानरूपासामान्यलक्षणापियदिज्ञानरूपातदातयोर्भेदोनस्यादतआह॥विषयीयस्येति॥सामान्यज्ञानप्रत्यास
त्तिर्हितदाश्रयस्यज्ञानंजनयति॥ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिस्तुयद्विषयकंज्ञानंतस्यैवप्रत्यासत्तिरिति॥अत्रायमर्थः॥प्रत्यक्षेसन्निकर्षंवि
नाभानंनसम्भवति॥धूमत्वेनसकलधूमानांवन्हित्वेनसकलवन्हीनांचकथंज्ञानंभविष्यतितदर्थंसामान्यलक्षणास्वीक्रियते॥नचसक
लवन्हिधूमभानाभावेकाक्षतिरितिवाच्यम्॥प्रत्यक्षधूमेवन्हिसंबन्धस्यगृहीतत्वात्।अन्यधूमस्यचानुपस्थितत्वाद्धूमोवन्हिव्याप्योन १९
तथाचसामान्यलक्षणांविना

पर्वतादौ योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः
युक्त युंजान द्वयस्य योगजधर्मस्य त्रैविध्य

वेतिसंशयानुपपत्तेः॥मन्मतेतुसामान्यलक्षणयासकलधूमोपस्थितौकालान्तरीयदेशान्तरीयवन्हिव्याप्यत्वसंदेहः सम्भवति॥नचसामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेनसकलप्रमेयज्ञानेजातेसार्वज्ञतापत्तिरितिवाच्यम्॥ प्रमेयत्वेनसकलज्ञानेजातेपि विशिष्यसकलपदार्थानामज्ञाततत्वेनसार्वज्ञत्वाभावात्॥एवंज्ञानलक्षणाया अस्वीकारेसुरभिचन्दनमितिज्ञानेसौरभ्यभानं कथंस्यात्॥ अत्रयद्यपिसामान्यलक्षणयापिसौरभस्यभानंसम्भवति तथापिसौरभत्वस्यभानंज्ञानलक्षणया॥एवंधूमत्वेनधूलीपटलेयत्रज्ञातंतत्रधूलीपटलस्यानुव्यवसायेभानंज्ञानलक्षणया॥ योगिनोद्विविधाइति॥युक्ताःयुंजानाश्च।अतोयोगजधर्मस्यापिद्वैविध्यम्॥युक्तस्यतावद्योगजधर्मसहायेनमनसा आकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरंज्ञानंसर्वदैवभवितुमर्हति॥द्वितीयस्यचिन्ताविशेषोपिसहकारी॥प्रत्यक्षखण्डंसमा

योगिनोद्विविधाःप्रोक्तायुक्तयुंजानभेदतः॥६६॥युक्तस्यसर्वदाभानंचिन्तासहकृतोपरः॥ व्यापारस्तुपरामर्शःकरणंव्याप्तिधीर्भवेत्
॥६७॥ अनुमायांज्ञायमानंलिंगंतुकरणंनहि॥ अनागतादिलिङ्गेनस्यादनुमितिस्तदा॥६८॥ } प्तम्॥ श्रीगणेशायनमः॥ अनुमितिंव्युत्पादयति॥ व्यापारस्त्विति॥अनुमितौव्याप्तिज्ञानंकरणंपरामर्शोव्यापारः तथाहि॥येनपुरुषेणमहानसादौधूमेवन्हिव्याप्तिर्गृहीतापश्चाच्चसएवपुरुषः क्वचित्पर्वतादौ अनवच्छिन्नमूलांधूमरेखांपश्यति तदनन्तरंधूमोवन्हिव्याप्यइत्येवंरूपंव्याप्तिस्मरणंतस्यभवति॥पश्चाच्चवन्हिव्याप्यधूमवानयंपर्वतइतिज्ञानंभवति॥ सएवपरामर्शइत्युच्यते॥तदनन्तरंपर्वतोवन्हिमानितिज्ञानंजायते तदेवानुमितिरिति॥ अत्रप्राचीनावदन्ति॥व्याप्यत्वेनज्ञायमानंधूमादिलिङ्गमनुमितिकरणमितितद्दूषयति॥ज्ञायमानमिति॥लिङ्गस्यानुमितिअकरणत्वेयुक्तिमाह॥ अनागतादीति॥यद्यनुमितौलिङ्गंकरणंस्यात्॥तदाअनागतेनविनष्टेन वालिङ्गेनानुमितिर्नस्यात्॥ ॥ ७ ॥ ॥

लि॰ पु॰ अनुमितिकरणस्यलिङ्गस्यतदानीमभावात्॥ व्याप्यस्येति॥ व्याप्तिविशिष्टस्यपक्षेणसहवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितौजनकम्॥ तच्चव्या
२० प्यःपक्षइतिज्ञानम्॥ पक्षोव्याप्यवानितिज्ञानंवा॥ अनुमितिस्तुपक्षेव्याप्यइतिज्ञानात्पक्षेसाध्य इत्याकारिका॥ पक्षोव्याप्यवानितिज्ञाना
त्पक्षःसाध्यवानित्याकारिका॥ द्विविधादपिपरामर्शात्पक्षःसाध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये॥ ननुवन्हिव्याप्यधूमवानयंपर्वतइति ज्ञानंविना
पियत्रपर्वतोधूमवानितिप्रत्यक्षंततोवन्हिव्याप्योधूमइतिस्मरणम्॥ तत्रज्ञानद्वयादेवानुमितिदर्शनाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानंन
सर्वत्रकारणम्॥ किन्तुव्याप्यतावच्छेदक प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनहेतुत्वंआवश्यकत्वात्॥ विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवाच्चे- मु॰
तिचेन्न॥ व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेपिवन्हिव्याप्यवानितिज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः॥ लाघवाच्चव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवहेतुत्वम्

व्याप्यस्यपक्षवृत्तित्वधीःपरामर्शउच्यते॥

---------------- ॥ किञ्चधूमवानयंपर्वतइतिज्ञानादनुमित्यापत्तिः॥ व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकपक्ष
धर्मताज्ञानस्यसत्त्वात्॥ नचगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यहेतुत्वंवाच्यम्॥ चैत्रस्यव्याप्तिग्रहेमैत्रस्यपक्षधर्म
ताज्ञानादनुमित्यापत्तेः॥ यदितुतत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानंतत्पुरुषीयानुमितौहेतुरित्यु
च्यतेतदा अनन्तकार्यकारणभावः। मन्मतेतुसमवायसम्बन्धेनव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानंसमवायेनानुमितिंजनयतीत्यर्थेनानन्तका-
र्यकारणभावः। यदितुव्याप्तिप्रकारकंज्ञानंपक्षधर्मताज्ञानंचस्वतन्त्रंकारणमित्युच्यते तदाकार्यकारणभावद्वयम्॥ वन्हिव्याप्योधूमआ-
लोकवान्पर्वतइतिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः। इत्थञ्चयत्रज्ञानद्वयंतत्रापिविशिष्टज्ञानंकल्पनीयम्॥ फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्॥ ॥ २०

व्याप्योनाम व्याप्याश्रयस्तत्र व्याप्तिः केत्यत आह ॥ व्याप्तिरिति ॥ वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यो वन्हिः साध्यवान्महानसादिस्तदन्यो जलह्रदा
दिस्तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः ॥ धूमवान्वन्हेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नयःपिण्डादौ वन्हेः सत्वान्नातिव्याप्तिः ॥ अत्र येन संबन्धे
न साध्यन्तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान्बोध्यः ॥ अन्यथा समवायसंबन्धेन वन्हिमान्वह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वा
दव्याप्तिप्रसङ्गात् ॥ साध्यवदन्यः साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान्बोध्यः ॥ तेन यत्किञ्चिद्वन्हिमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ
धूमस्य सत्वेपि न क्षतिः ॥ येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यम् ॥ तेन वन्हिमदन्यस्मिन्धूमावयवे धूमस्य स
मवायसंबन्धेन सत्वेपि न क्षतिः ॥ साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वसामान्याभावः । तेन धूमवान्वन्हेरित्यत्र साध्यवदन्यजल

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६९ ॥ अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ॥ साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ७०

ह्रदादिवृत्तित्वाभावेपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः सत्तायाश्चैक्यात्साध्यवदन्य
स्मिन्गुणादावृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् ॥ हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितो
र्थः ॥ ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः ॥ किंच सत्तावान्जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सामान्या
दौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरत आह ॥ अथवेति ॥ हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहो अभावः ॥ त
थाच हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ॥ यद्यपि वन्हिमान्धूमादित्यादौ हेत्वधिकर
णपर्वतादिवृत्ति अभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वन्ह्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः ॥ न च समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् ॥ तद्वन्हेरप्यु

भयाभावादिसत्त्वादेकसत्त्वेपिद्वयंनास्तीतिप्रतीतेः॥गुणवान्द्रव्यत्वादित्यादौअव्याप्तिश्च॥तथापिसाध्यतावच्छेदकंप्रतियोगितानवच्छेदकं
तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यंव्याप्तिरितिवाच्यम्॥ननुरूपत्वव्याप्यजातिमहान्पृथिवीत्वादित्यत्रसाध्यतावच्छेदिकारूपत्वव्याप्यजा
तयस्तासांचशुक्लत्वादिरूपाणांनीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरितिचेन्न॥तत्रपरम्परयारूपत्वव्याप्यजा
तित्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वात्॥नहितादृशधर्मावच्छिन्नाभावःक्वापिपृथिव्यामस्ति॥रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीतिप्रतीत्यापत्तेः
॥साध्यादिभेदेनव्याप्तेर्भेदात्तादृशस्थलेसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकंप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येवलक्षणघटक
मित्यपिवदन्ति॥एवंदण्डादौसाध्येपरम्परयादण्डत्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वम्॥हेत्वधिकरणंचहेतुतावच्छेदकविशिष्टाधि
करणंवाच्यम्॥तेनद्रव्यंगुण कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौशुद्धसत्त्वाधिकरणगुणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपिद्रव्यत्वस्यनाव्याप्तिः
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनहेत्वधिकरणंबोध्यम्॥तेनसमवायेनधूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपिवन्हेर्नाव्याप्तिः॥अ
भावश्चप्रतियोगिव्यधिकरणोबोध्यः।तेनकपिसंयोगीएतद्वृक्षत्वादित्यत्रमूलावच्छेदेनएतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेपि
कपिसंयोगस्यनाव्याप्तिः॥नचप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंयदिप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वंनदातत्रैवाव्याप्तिः॥प्रतियोगिनःकपिसंयो
गस्यानधिकरणेगुणादौवर्त्ततेयोऽभावस्तस्यैववृक्षेमूलावच्छेदेनसत्त्वात्॥यदिप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वंतदासंयोगीसत्त्वादित्या
दावतिव्याप्तिः॥सत्ताधिकरणगुणादौयःसंयोगाभावस्तस्यप्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादितिवाच्यम्॥हेत्वधिकरणेप्रतियोग्यन
धिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्यविवक्षितत्वात्॥स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावइतिनिष्कर्षः॥प्रतियोग्यनधिकर
णंचप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणंबोध्यम्॥तेनविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौजात्यधिकरण गुणादेर्विशिष्टसत्ताभावप्र

र्नु

नियोगिसत्ताधिकरणत्वेपिनक्षतिः॥अत्रसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेनप्रतियोग्यनधिकरणत्वंवाच्यम्॥तेनज्ञानवान्मत्वादित्यादौसत्वाधिकरणघटादेर्विषयतासम्बन्धेनज्ञानाधिकरणत्वेपिनक्षतिः॥इत्थञ्चवह्निमान्धूमादित्यादौधूमाधिकरणेसमवायेनवह्निविरहसत्वेपिनक्षतिः॥ननुप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्ययस्यकस्यचिदनधिकरणंतत्सामान्यस्यवा॥यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंवाविवक्षितम्॥आद्येकपिसंयोगीएतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः॥कपिसंयोगाभावस्यहिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नोवृक्षावृत्तिरपिकपिसंयोगोभवतितदनधिकरणंवृक्षइति॥द्वितीयेतुप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः॥सर्वस्यैवाभावस्यपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्॥नचवह्निमान्धूमादित्यादौघटाभावादेः पूर्वक्ष णवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वंयद्यपिपर्वतादे स्तथापिसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेनतत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेतिकथंप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरितिवाच्यम्॥घटाभावेयोवह्न्यभावस्तस्यघटाभावात्मकतयाघटाभावस्यवह्निरपिप्रतियोगितदधिकरणंपर्वतादीतिक्रमेणप्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात्॥यदितुघटाभावावह्न्यभावादिर्भिन्नइत्युच्यते।तथापिधूमाभाववान्वह्न्यभावादित्यादावव्याप्तिः॥तत्रसाध्यतावच्छेदकसंबंधस्वरूपसंबन्धस्तेनसंबंधेनसर्वस्यैवाभावस्यपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वंहेत्वधिकरण स्येति॥तृतीयेतुकपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः॥तत्रात्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावःकपिसंयोगस्तस्यप्रतियोगितावच्छेदकंगुणसामान्याभावत्वमपितदवच्छिन्नानधिकरणत्वंचहेत्वधिकरणस्यात्मनइतिमैवम्॥यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंहेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यविवक्षितत्वात्॥ननुकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यत्रप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः॥हेत्वधिकरणस्यमहाकालस्यजगदाधारतयासर्वेषामेवा

भावानांसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनकालिकविशेषणतयाप्रतियोग्यधिकरणत्वसत्त्वात् ॥ अत्रकेचित् ॥ महाकालान्यत्वविशि
ष्टघटाभावस्तत्रप्रतियोगिव्यधिकरणः ॥ महाकालस्यघटाधारत्वेपिमहाकालान्यत्वविशिष्टघटानाधारत्वात् ॥ महाकालेम
हाकालभेदाभावात् ॥ वस्तुतस्तुप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिता
सामान्येयत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेनसंबन्धेनतद्धर्मावच्छिन्नस्यतद्धेतुव्यापकत्वंबोध्यम् ॥ व्याप
कसामानाधिकरण्यंव्याप्तिः ॥ यत्संबन्धःसाध्यतावच्छेदकसंबन्धः यद्धर्मःसाध्यतावच्छेदकधर्मः । तत्रयदि यद्धर्मावच्छिन्न
त्वभावमात्रमित्युच्यते ॥ तदासमवायेनयोवह्न्यभावस्तस्यप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः समवायस्तेनप्रतियोग्यनधिकरणपर्व
तादिवृत्तिः सएवतत्प्रतियोगितावच्छेदकंच वह्नित्वमित्यव्याप्तिःस्यात् ॥ यदिचयत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते ॥ तदा
तादृशस्यसंयोगेनघटाभावस्यप्रतियोगितायांसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वादव्याप्तिःस्यादतउभयमुपात्तम् ॥ इत्थञ्चका
लोघटवान् कालपरिमाणादित्यादौसंयोगसम्बन्धेनघटाभावप्रतियोगिनोघटस्यानधिकरणेहेत्वधिकरणेमहाकालेवर्त
मानः सएव संयोगेनघटाभावस्तस्यप्रतियोगितायांकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्ना
व्याप्तिः ॥ धूमवान्वह्नेरित्यादौअतिव्याप्तिवारणायसामान्यपदमुपात्तम् ॥ ननुप्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादौप्रमेयवह्नित्वावच्छि
न्नत्वमप्रसिद्धम् ॥ गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादितिचेन्न ॥ कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीत्याकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताविषयीकरणेनगुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादितिसङ्क्षेपः ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह ॥ सिषाधयिषयेति ॥ सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धेरभावः पक्षता ॥ तद्वान्पक्ष इत्यर्थः ॥
सिषाधयिषामात्रं न पक्षता ॥ विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् ॥ अतएव साध्यसन्देहोपि न पक्षता ॥ विनापि सन्दे
हेन घनगर्जितेन मेघानुमानात् ॥ सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्वेनुमितिर्भवत्येव ॥ अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ वि
शेषणम् ॥ तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता ॥ यत्र सिषाधयिषा अस्ति तत्र सिद्धौ सत्यामस
त्यां च पक्षता ॥ यत्र च सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता ॥ सिषाधयिषाविरहविशिष्ट सिद्धेः सत्वात् ॥ ननु यत्र परामर्शो
नन्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शाभावान्नानुमितिः ॥ यत्र सिद्धिपरामर्शौ सिषाधयिषाः क्रमेण भव

॥ सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ॥ सपक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ७१

न्ति ॥ तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः ॥ यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शाः सन्ति तत्र परामर्शकाले
सिषाधयिषैव नास्ति ॥ एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकालेन सिषाधयिषायोग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात् ॥ तत्कुतः
सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न ॥ यत्र वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिषाध
यिषा तत्र पक्षतासम्पत्तये तद्विशेषणावश्यकत्वादिति ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ यादृशी सिषाधयिषासत्वे सिद्धिसत्वे यल्लिङ्गकानुमिति
स्तादृशी सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता ॥ तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायां तु अनुमितिर्भ
वत्वितीच्छायामपि नानुमितिः ॥ वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां तु अनुमितिर्भ

सि मु वत्येव॥एवंधूमपरामर्शसत्वे आलोकेनवन्हिमनुमिनुयामितीच्छायामपिनानुमितिः॥सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्वे
२३ नानुमितिस्तादृशीसिद्धिर्विशिष्यतत्तदनुमितिप्रतिबन्धिकावक्तव्या॥तेनपर्वतस्तेजस्वीपाषाणमयोवन्हिमानितिज्ञानसत्वेप्यनु
मितेर्नविरोधः॥परन्तुपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धावपितदवच्छेदेनानुमितेर्दर्शनात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेना
नुमितिंप्रतिपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसिद्धिरेवप्रतिबन्धिका॥पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिंप्रतितुसिद्धिमात्रंवि
रोधि॥इदन्तुबोध्यम्॥यत्रायंपुरुषोनवेतिसंशयानन्तरंपुरुषत्वव्याप्यकरचरणादिमानितिज्ञानंतत्रानुमित्सायामसत्यांपुरुष
त्वस्यप्रत्यक्षंभवति।नत्वनुमितिरतोनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातंत्र्येणप्रति

अनैकान्तोविरुद्धश्चाप्यसिद्धःप्रतिपक्षितः॥कालात्ययापदिष्टश्चहेत्वाभासस्तुपंचधा॥७२॥

बन्धिका॥एवंपरामर्शानन्तरंविनाप्रत्यक्षेच्छांपक्षादिप्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीभिन्नविषयकप्रत्य-
क्षेप्रतिबन्धिकेतिसंक्षेपः॥हेतुप्रसङ्गेनहेत्वाभासान्निरूपयति॥अनैकान्तइति॥तल्लक्षणंचयद्विषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिविरोधि
त्वंतत्त्वम्॥तथाहि॥व्यभिचारादिविषयकत्वेनज्ञानस्यानुमिति–विरोधित्वात्तेदोषाः॥यद्विषयकत्वंचयादृशविशिष्टविषयकत्वं
बोध्यम्॥तेनबाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेपितत्रविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्नहेतुदोषः॥नचयत्रवन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्व
वानितिपरामर्शकालेवन्हिव्याप्यधूमस्याभासत्वंनस्यात् तत्रवन्ह्यभावव्याप्यवान्पक्षइतिविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् इतिवाच्य
म्॥इष्टापत्तेरन्यथाबाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः॥तस्मात्तत्रवन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानितिपरामर्शकालेवन्हिव्याप्य- २३

धूमस्यनाभासत्वम्॥ भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रम्॥ हेतुस्तु न दुष्टः॥ इत्थञ्च साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं दोषस्तद्वत्ता च हेतौ येन
केनापि सम्बन्धेनेति न व्याः॥ परं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति विरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वम्॥ सत्प्रतिपक्षादौ विरोधिव्याप्त्या
दिकमेव तथा तद्वत्त्वं च हेतौ ज्ञानरूपसम्बन्धेन॥ न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकस्यानुमितिविरोधि
त्वात्॥ ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात्सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम्॥ तत्र ज्ञानस्य संबन्धत्वाकल्पनात् अत्र सम्मति
पक्षितइति व्यवहारेण तत्कल्पना तत्र बाधितव्यवहाराभावादित्याहुः॥ अनुमितिविरोधित्वं च। अनुमिति तत्कारणान्यतरविरो
धित्वम्॥ तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः। दोषज्ञानं तु यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरे

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः॥ तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत्॥ ७३॥

णानुमित्युत्पत्तेस्तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः। यादृशपक्षसाध्यहेतौ या
वन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वम् तत्र हेत्वाभासत्वं॥ पञ्चत्वकथनं तु न तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण॥ एवं साधारणाद्यन्यतमत्वं अनैका
न्तिकत्वम्॥ आद्य इति॥ साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः। तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते॥ असाधारणः साध्यासमानाधिकरणः। तेन सा
ध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते। अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः। सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान्। इत्थञ्च शब्दो नित्यः शब्दत्वादि
त्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यम्॥ तत्र हेतोर्निश्चयादित्याहुः। अनुपसंहारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः। अने
न च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते॥ विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी। अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः॥

ति

सि॰मु सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः। अत्र हेतुरेवेति विशेषः॥ साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषो न्या
२४ यकत्वाच्च विशेषः। सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः। अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीनतदभावव्याप्यवत्त्वे
नोपस्थितिविषयः स — इत्यन्ये। अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्। अत्र केचित्॥ घटाभावव्याप्य
वत्ताज्ञाने विद्यमानेपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते यथा च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशंखत्ववत्ताज्ञानेपि सति पित्तादिदोषे
पीतः शंख इति धीः। एवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति। तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भव
त्येव। यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलवत्तया तथा द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः। फलबलेन चाधिकबलसमबलभावः
कल्प्यत इत्याहुः। तन्न। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधादेरनुदयात्। लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशे
षाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकतालाघवात्॥ न तूपनीतभानविशेषशाब्दबोधे च पृथक्प्रतिबन्धकतागौरवात्। तथा च प्रतिबन्ध
कसत्त्वात्कथमनुमितिः। नहि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी। येनानुमितिभिन्न
त्वेनापि विशेषणीयम्। यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयो नान्यथा। अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधि
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति। असिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमः। आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः। यत्र काञ्चनमयः
पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम्। स्वरूपासिद्धिस्तु
। पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः। अत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूप
स्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम्। साध्याप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः। साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साध्याप्रसिद्धिः। एतज्ज्ञाने= २४

साध्यपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्। एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्र
जाते च काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्। एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्र
सिद्धिः। यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ। अत्र च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात्तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम्। एवं वह्निमा
न्नीलधूमादित्यादौ गुरुत्वान्नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति। बाधस्तु पक्षे साध्यशून्यत्वम्॥
एतस्य चानुमितिप्रतिबन्धः फलम्॥ तद्धर्मिकतदभावनिश्चये लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे विरोधी। ननु संश
यसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणम्॥ तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम्। पृथिव्यामि
तरभेदस्यैतादृशानुमित्यनापत्तेः पूर्वं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानाभावात्) अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यपलापापत्तेः। साध्यसंशयादिकं
विनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च। एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकम्। प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च। अन्यथा सत्प्रतिपक्षादा
वपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः। किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता। तत्र भ्र
मत्वशंकाविघटने प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते। न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः। पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति
वाच्यम्॥ बाधज्ञानस्य व्यभिचार[ज्ञा]नादेर्भेदात्॥ किञ्च॥ यत्र परामर्शानन्तरं बाधस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात्। बाधस्या
नुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्॥ एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वा
च्यम्॥ न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति। सत्प्रति
पक्षस्तद्व्याप्यभिन्नाये ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्योऽपि तन्मध्य एवान्तर्भवति। अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात्। बाधव्याप्यसत्प्रतिप
क्षोऽभिन्न एव। स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपादानात्। सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्टकार्थः॥ ॥ ॥

॥ यः सपक्षेति ॥ सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवान् । विपक्षः साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् ॥ विरुद्धस्य साधारणत्वेपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् ॥ यस्तूभयस्मादित्यादि ॥ सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः । विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वसन्देहस्तदा सपक्षत्वं विपक्षत्वं च घटादीनामेव । तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा नदसाधारणम् ॥ यदा तु शब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणः ॥ इदं तु प्राचीनमतेन । नवीनमतन्तु पूर्वमुक्तम् । केवलान्वयिपक्षक इति । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इ

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ॥ यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥ ७४ ॥ तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ॥ यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७५ ॥ आश्रयासिद्धिराद्यास्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरास्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७६ ॥ पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ॥ ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७७ ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ॥ सर्वं सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्सामानाधिकरण्यग्रहे स्थलान्तराभावान्नानुमितिः । इदं तु न सम्यक् । पक्षैकदेशे सहचारग्रहेपि क्षतेरभावात् ॥ अस्तु वा सहचाराग्रहस्तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेवानुहेत्वाभासत्वं तस्य ॥ तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् ॥ यः साध्यवतीति ॥ एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितस्तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदित्यर्थः । असिद्धं विभजते । आश्रयासिद्धिरिति ॥ पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः ॥ अपरेति ॥ स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ नीलधूमादिक इति ॥ नीलधूमत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकम् । समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदक

धूमप्रागभाववत्त्वसंग्रहार्थं समानाधिकरणेति ॥ विरुद्धयोरिति ॥ कपिसंयोगकपिसंयोगाभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षितत्त्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति ॥ तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषय इत्यर्थः । साध्यशून्यो यत्रेति ॥ पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ॥ उपमितिं व्युत्पादयति ॥ ग्रामीणस्येति ॥ यत्रारण्यकेन कस्मैचिद्ग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद्ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्यज्ञानं यज्जातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं जाय

विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७८ ॥ साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ॥ उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७९ ॥ ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ॥ सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मता ॥ ८० ॥ वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ॥ गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८१ पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ॥ शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८२ ॥

ते तदेव व्यापारस्तदनन्तरं तत्र गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः । न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिर्गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥ शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति ॥ पदज्ञानमिति ॥ न तु ज्ञायमानं पदं करणम् । पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति ॥ पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः ॥ अत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम् ॥ अन्यथा घटादिपदात्समवायसम्बन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः । वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः । अत एव शक्तिज्ञानस्योपयोगः । पूर्वं शक्तिग्रहाभावे प

सि·मु दज्ञानेपितत्सम्बन्धेनस्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्यहि संबन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम्॥ शक्तिश्च पदेनसह पदार्थस्यसम्बन्धः। साचास्मा
२६ च्छब्दादयमर्थोबोध्य इतीश्वरेच्छारूपा। आधुनिकेनाम्नि शक्तिरस्त्येवेकादशेह्नि पितानामकुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्वात्। आधुनिक
संकेतेतुनशक्तिरितिसंप्रदायः। नव्यास्तु॥ ईश्वरेच्छानशक्तिः किंत्विच्छैव। तेनाधुनिकसंकेतेपिशक्तिरस्तीत्याहुः। शक्तिग्रहस्तुव्या
करणादितः। तथाहि। शक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च॥ वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपद
स्यवृद्धाः॥ धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहोव्याकरणाद्भवति॥ क्वचिच्च सतिबाधके त्यज्यतेपि॥ यथावैय्याकरणैराख्यातस्य
कर्त्तरिशक्तिरुच्यते। चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रासह चैत्रस्याभेदान्वयस्तच्च गौरवात्त्यज्यते किन्तु कृतौशक्तिलाघवात्॥ कृतिश्चैत्रादौ
प्रकारीभूयभासते। नचकर्त्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदानन्तरं तृतीयास्यादितिवाच्यम्। कर्त्तृसंख्यानभिधानस्यतत्र तन्त्रत्वात्। सं=
ख्याभिधानयोग्यश्चकर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः। कर्मत्वादीत्यस्यइतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः। तेनचैत्रइव
मैत्रोगच्छतीत्यादौ नचैत्रेसंख्यान्वयः। यत्रकर्मादौनविशेषणत्वेतात्पर्यं तद्वारणायप्रथमान्तेति। यद्वा। धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमद
लार्थः। तेनचैत्रइवमैत्रोगच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणम्। स्तोकंपचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणायचद्वितीयदलं। तस्यद्वितीयांतोपस्थाप्यत्वाद्वारणं
एवंव्यापारेपि नशक्तिर्गौरवात्। रथोगच्छतीत्यादौव्यापारेआश्रयत्वेवालक्षणा। जानातीत्यादौतु आश्रयत्वे। नश्यतीत्यादौतु प्रतियोगित्वेनिरू
ढलक्षणा॥ उपमानाद्यथाशक्तिग्रहस्तथोक्तम्। एवंकोशादपिशक्तिग्रहः। सतिबाधके क्वचित्त्यज्यतेपि। यथानीलादिपदानां नीलरूपादौ नी
लादिविशिष्टेचशक्तिः कोशेनव्युत्पादिता तथापिलाघवान्नीलादौशक्तिः नीलादिविशिष्टेतुलक्षणा। एवमाप्तवाक्यादपि यथाकोकि
लः पिकपदवाच्यइत्यादिशब्दात्पिकादिशब्दे शक्तिग्रहः। एवंव्यवहारादपि। यथाप्रयोजकवृद्धेनघटमानयेत्युक्तं तच्छ्रुत्वाप्रयोज्यवृद्धे= २६

नघटआनीतस्तदवधार्यपार्श्वस्थोबालोघटानयनरूपंकार्यंघटमानयेतिशब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति।ततश्चघटंनयगामानयेत्यादिवा
क्यादौआवापोद्वापाभ्यांघटादिपदानांकार्यान्वितघटादौशक्तिंगृह्णाति। इत्थञ्चभूतलेनीलोघटइत्यादिशब्दान्नशाब्दबोधः।घटादिप
दानांकार्यान्वितघटादिबोधेसामर्थ्यावधारणात्।कार्यताबोधंप्रतिचलिङादीनांसामर्थ्यात्तदभावान्नशाब्दबोधइतिकेचित्॥तन्न।प्र
थमतःकार्यान्वितघटादौशक्त्यवधारणेपिलाघवेनपश्चात्तस्यपरित्यागौचित्यात्॥अतएवचैत्रपुत्रस्तेजातःकन्यातेगर्भिणीत्यादौ
मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यांसुखदुःखेअनुमायतत्कारणत्वेनपरिशेषाच्छाब्दबोधेनिर्णीयतद्धेतुकतयातंशब्दमवधारयति।तथाच
व्यभिचारान्नकार्यान्वितेशक्तिः।नचतत्रतंपश्येत्यादिकंशब्दान्तरमध्याहार्यम्॥मानाभावात्।चैत्रपुत्रस्तेजातोमृतश्चेत्यादौतदभावा
च्च।इत्थञ्चलाघवादन्वितघटेपिशक्तिंत्यक्त्वाघटपदस्यघटमात्रेशक्तिमवधारयति।एवंवाक्यशेषादपिशक्तिग्रहः।यथायवमयश्चरु
र्भवतीत्यत्रयवपदस्यदीर्घशूकविशेषेआर्याणांप्रयोगः।कंगौचम्लेच्छानाम्॥तत्रहियत्रान्याओषधयोम्लायन्ते।अथैतेमोदमानाइवो
त्तिष्ठन्ति।वसन्तेसर्वसस्यानांजायतेपत्रशातनम्।मोदमानाश्चतिष्ठन्तियवाःकणिशशालिनइति।वाक्यशेषाद्दीर्घशूकेशक्तिर्निर्णीय
ते।कंगौतुशक्तिभ्रमात्प्रयोगः।नानाशक्तिकल्पनेगौरवात्।हरिपदादौतुविनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पना।एवंविवरणादपिशक्ति
ग्रहः।विवरणन्तु तत्समानार्थकपदान्तरेणतदर्थकथनम्।यथाघटोस्तीत्यत्रकलशोस्तीत्यनेनविवरणाद्घटपदस्यकलशेशक्तिग्रहः।
एवंपचतीत्यस्यपाकंकरोतीत्यनेनविवरणादाख्यातस्ययत्नार्थकत्वंकल्प्यते।एवंप्रसिद्धपदस्यसान्निध्यादपिशक्तिग्रहः।यथेहसह
कारतरौमधुरंपिकोरौतीत्यादौपिकपदस्यशक्तिग्रहइति।तत्रजातावेवशक्तिर्नतुव्यक्तौ।व्यभिचारादानन्त्याच्च।शक्तिंविनाचजातिभा
नस्यासम्भवाद्व्यक्तेरपिभानमितिकेचित्।तन्न।शक्तिंविनाव्यक्तेर्भानानुपपत्तेः।नचव्यक्तौलक्षणा।अनुपपत्तिप्रतिसन्धानंविनापि

व्यक्तिबोधात्।नचव्यक्तिशक्तावानन्त्यम्।सकलव्यक्तावेकस्याएवशक्तेःस्वीकारात्।नचाननुगमःगोत्वादेरेवानुगमकत्वात्।किञ्च।गौःशक्ये
तिशक्तिग्रहोयदितदाव्यक्तौशक्तिः।यदितुगोत्वंशक्यमितिशक्तिग्रहस्तदागोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणंशाब्दबोधश्चनस्यात्॥समानप्र-
कारकत्वेनशक्तिज्ञानस्यपदार्थस्मरणंशाब्दबोधंप्रतिचहेतुत्वात्।किञ्च।गोत्वेयदिशक्तिस्तदागोत्वत्वंशक्यतावच्छेदकंवाच्यम्।गोत्वत्व
न्तुगवेतरासमवेतत्वेसतिसकलगोसमवेतत्वम्।तथाचगोव्यक्तीनांशक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात्तत्रैवगौरवम्॥तस्मात्तत्तज्जात्या
कृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्याकल्प्यमानाशक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौविश्राम्यतीति।शक्तंपदम्।क्वचिद्यौगिकंक्वचिद्रूढंक्व
चिद्योगरूढम्।क्वचिद्यौगिकरूढम्।यत्रावयवार्थएवबुध्यतेतद्यौगिकम्।यथापाचकादिपदम्।यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येणसमुदा
यशक्तिमात्रेणबुध्यतेतद्रूढम्॥यथागोपदंमण्डपादिपदम्।यत्रत्ववयवशक्तिविषयेसमुदायशक्तिरप्यस्तितद्योगरूढम्॥यथा
पङ्कजादिपदम्॥तथाहि॥पङ्कजपदमवयवशक्त्यापङ्कजनिकर्तृरूपमर्थंबोधयति॥समुदायशक्त्याचपद्मत्वेनरूपेणप-
द्मंबोधयति॥नचकेवलावयवशक्त्याकुमुदेप्रयोगःस्यादितिवाच्यम्॥रूढिज्ञानस्यकेवलयौगिकार्थप्रतिबन्धकत्वादितिप्राञ्चः॥
वस्तुतस्तुसमुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयोभवतिसान्निध्यात्।यत्ररूढ्यर्थस्यबाधःप्रतीयतेतत्रलक्ष
णयाकुमुदादेर्बोधः।यत्रतुकुमुदत्वेनरूपेणबोधेनतात्पर्यज्ञानंपद्मत्वस्यचबाधस्तत्रावयवशक्तिमात्रेणनिर्वाहइत्याहुः॥यत्रतु
स्थलपद्मादाववयवार्थबाधस्तत्रसमुदायशक्त्यापद्मत्वेनरूपेणबोधः।यदितुस्थलपद्मंविजातीयमेवतदालक्षणैव।यत्रतुयौ
गिकार्थरूढ्यर्थयोःस्वातन्त्र्येणबोधस्तद्यौगिकरूढम्।यथोद्भिदादिपदम्॥तत्रहिऊर्ध्वभेदेकर्तातरुगुल्मादिरपिबुध्यतेयाग
विशेषोपीति॥ ॥

॥----------। लक्षणाशक्यसम्बन्ध इत्यादि॥ गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थप्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्प-
र्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते। तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः। सा च शक्यसम्बन्धः॥ तथाहि। प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृही-
तत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शाब्दबोधः॥ परन्तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा न स्यात्। यष्टिषु प्रवे-
शान्वयस्यानुपपत्तेरभावात्। तेन प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरे लक्षणा॥ एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्यु-
पघातकेषु लक्षणा। सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात्॥ एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा। इयमे-
वाजहत्स्वार्था लक्षणोच्यते॥ एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदभावयोर्बोधात्॥ यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा क्वचि-

लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः॥

द्गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात्॥ इदन्तु बोध्यम्॥ शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृही-
तस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः। यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम्॥ अतएव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा॥ त-
त्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः। परं त्वेवं क्रमेण शक्यतावच्छेदकेपि शक्तिर्न स्यात्॥ तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति त-
त्तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम्॥ यत्र तु शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्यु-
च्यते। यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते भ्रमरपदस्य सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा॥ किन्तु लाक्षणि-
कं पदं नानुभाविकम्। लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम्॥ शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वित स्वशक्य-

र्थेशाब्दबोधंप्रतिपदानांसामर्थ्यावधारणात्॥ वाक्येतुशक्तेरभावाच्छक्यसम्बन्धरूपालक्षणापिनास्ति॥ यत्रगभीरायांनद्यांघोषइ
त्युक्तंतत्रनदीपदस्यनदीतीरेलक्षणा। गभीरपदार्थस्यनद्यासहान्वयः। क्वचिदेकदेशान्वयस्यापिस्वीकारात्॥ यदितुनैकदेशान्व
योनस्वीक्रियतेतदानदीपदस्यगभीरनदीतीरेलक्षणा। गभीरपदंतात्पर्यग्राहकम्। बहुव्रीहावप्येवम्॥ तत्रहिचित्रगुपदादौयथाएक
देशान्वयःस्वीक्रियते। तदागोपदस्यगोस्वामिनिलक्षणा। गविचित्राभेदान्वयः। यदित्वेकदेशान्वयोनस्वीक्रियतेतदागोपदस्यचि
त्रगोस्वामिनिलक्षणा। चित्रपदंतात्पर्यग्राहकं। एवमारूढवानरोवृक्षइत्यत्रवानरपदेवानरावेशाकर्मणिलक्षणा। आरूढपदंचता
त्पर्यग्राहकम्॥ एवमन्यत्रापि॥ तत्पुरुषेतुपूर्वपदेलक्षणा॥ तथाहि॥ राजपुरुषादिपदेराजपदार्थेनपुरुषादिपदार्थस्यसाक्षान्ना
न्वयः॥ निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्॥ अन्यथाराजापुरुषइत्यत्रापितथान्वयबोधःस्यात्। घटोनपटइ
त्यादौघटपदाभ्यांनञःसाक्षादेवान्वयान्निपातातिरिक्तेति। नीलोघटइत्यादौनामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयाद्भेदेनेति॥ नचराजपु
रुषइत्यादौलुप्तविभक्तेःस्मरणंकल्प्यमितिवाच्यम्॥ अस्मृतविभक्तेरपिततोबोधोदयात्। तस्माद्राजपदाद्राजसम्बन्धिनिलक्ष
णा। तस्यपुरुषेणसहाभेदान्वयः। द्वन्द्वेतुधवखदिरौछिन्धीत्यादौधवश्चखदिरश्चविभक्त्यर्थेद्वित्वप्रकारेणबुध्यतेतत्रनलक्षणा॥ न
चसाहित्येलक्षणेतिवाच्यम्। साहित्यशून्ययोरपिद्वन्द्वदर्शनात्। नचैकक्रियान्वयित्वरूपंसाहित्यमस्तीतिवाच्यम्। क्रियाभेदेपिधवख
दिरौछिन्धीपश्येत्यादौतद्दर्शनात्॥ साहित्यस्याननुभवाच्च। अतएवराजपुरोहितौसायुज्यकामौयजेयातामित्यत्रलक्षणाभावात्द्व
न्द्वआश्रीयते। तस्मात्साहित्यादिकंनार्थः किन्तुवास्तवोभेदोयत्रतत्रद्वन्द्वः। नचनीलघटयोरभेदइत्यादौकथमितिवाच्यम्। तत्रनी
लपदस्यनीलत्वेघटपदस्यघटत्वेलक्षणा। अभेदइत्यत्रचाश्रययोःभेदइत्यर्थात्। समाहारद्वन्द्वेतुयदिसमाहारोप्यनुभूयते

इत्युच्यते॥ तदा अहिनकुलमित्यादौ परपदे हिनकुलसमाहारे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम्॥ न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथम्॥ समाहारस्या
पेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य वादनाऽसम्भवादिति वाच्यम्॥ परम्परासम्बन्धेन तदन्वयात्। एवं पञ्चपूलीत्यादावपि। परे तु अहिनकुलमित्याद
वहिनकुलम्बबुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः समाहारसंज्ञा च एकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव अन्यत्रैकवचनमसाध्वि
त्याहुः। पितरौ श्वश्रूरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्व शुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा। एवमन्यत्रापि। घटादौ तु न लक्षणा। घटत्वे
न रूपेण नानाघटोपस्थितिसम्भवात्। कर्म — धारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकारस्तत्र न लक्ष
णा। अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषः लक्षणापत्तेः। किन्तु कर्मधारयः। लक्षणाभावात्। न च निषादस्य संकरजातीयस्य वेदा

आसत्तिर्योग्यताकांक्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते॥८३॥कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते॥

नधिकाराद्याजनासम्भवादिति वाच्यम्॥ निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनीयत्वात्। लाघवेन मुख्यार्थान्वये तदनुपपत्त्या कल्पना याः
फलमुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति॥ उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा। पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति। इ
त्थं समासे न क्वापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति॥ आसत्तिरित्यादि॥ आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानं आकांक्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शाब्दबो
धे कारणम्॥ आसत्तिपदार्थमाह॥ कारणमिति॥ सन्निधानं त्विति॥ अन्वयप्रतियोगिपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तत्ज्ञानं शाब्दबोधे का
रणम्॥ क्वचिद्व्यवहिते अव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोध इति केचित्॥ यत्पदार्थेन सह यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थि
तिः॥ शाब्दबोधे कारणम्॥ तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादावव्यवधानोपस्थित्यभावान्न शाब्दबोधः॥ नीलो घटो द्रव्यं पद इत्य

त्रासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः। आसत्तिभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः। ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्याद्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशाद्व्यवधानेन तत्तत्पदस्मरणासम्भव इति चेन्न॥ प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमन्तावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः। नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात्॥ तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्। कथमन्यथा नानावर्णैरेकपदस्मरणम्॥ परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खले कपोतन्यायात्तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्॥ वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति॥ तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति॥ परे तु यद्यदाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते॥ तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते। तथा च खण्डवाक्या

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता॥ ८४॥

र्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्याहुः॥ एतेन तावद्वर्णाभिव्यंग्यः पदार्थपदस्फोटोऽपि निरस्तः। तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति॥ इदन्तु बोध्यम्॥ यत्र द्वारमित्युक्तम्। तत्र पिधेहीत्यादिपदस्य ज्ञानादेव बोधः। न तु पिधानाद्विरूपार्थज्ञानात्। पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्र शाब्दबोधे हेतुत्वात्। किञ्च। क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव सह साकांक्षत्वात्तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात्॥ तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः। पदाध्याहार आवश्यकः॥ योग्यतां निर्वक्ति॥ पदार्थ इत्यादिना॥ एकपदार्थे परपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः। तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिंचतीत्यादौ न शाब्दबोधः॥ नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात्प्राक् सर्वत्र न सम्भवति॥ वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न। तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित्संशयरूपस्य क्व २९

चिन्निश्चयरूपस्यापि योग्यतायाः ज्ञानस्य सम्भवात्॥ नव्यास्तु योग्यताज्ञानं शाब्दबोधे न कारणम्। वह्निना सिंचतीत्यादौ सेके वह्निकरण-
त्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः। तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रप्र
तिबंधकत्वाच्छाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वसिद्धम्। योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोसिद्ध इत्याहुः॥ आकांक्षां निर्वक्ति।
यत्पदेनेत्यादि॥ येन पदेन विना यस्य पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकांक्षेत्यर्थः। क्रियापदं विना कारकपदं — नान्वयबोधं जन
यतीति तेन तस्याकांक्षा। वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थम्। परन्तु घटकर्मकताबोधं प्रति घटपदोत्तरद्वितीया
रूपाकांक्षाज्ञानं कारणं तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह

यत्पदेन विनान्यस्याननुभावकता भवेत्॥ आकांक्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम्॥ ८५॥

राजपदस्य तात्पर्यग्रहाभावान्न तेनान्वयबोधः। पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव॥ तात्पर्यं निर्वक्ति॥ वक्तुरिच्छेति॥ यदि ता
त्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात्तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोध इति न स्यात्। न च तात्पर्यग्राहकाणां प्रकरणादीनां शा
ब्दबोधकारणत्वमस्त्विति वाच्यम्॥ तेषामननुगमात्। तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात्कारणमस्तु॥ इत्थं
च वेदस्थलेपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते॥ न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम्॥ सर्गादावध्यापकाभावात्। न च प्र
लय एव नास्ति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम्॥ प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात्। इत्थं च शुकवाक्येपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम्। विसंवादिशु
कवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणम्॥ अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम्॥ तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं

शाब्दबोधः। वेदेत्वनादिमीमांसापरिशोधितैरर्थावधारणमित्याहुः। पूर्वमनुभवस्मरणभेदादुद्दिष्टंद्विध्यमुक्तम्। तत्रानुभवप्रकारा द
र्शिताः। क्रमागततया स्मरणं न दर्शितम्। तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम्। अत्र केचित्। अनुभवत्वेन न कारणत्वं किन्तु ज्ञानत्वेन। अन्यथा स्म
रणोत्तरं स्मरणं न स्यात्। समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात्। मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुः
तन्न। यत्र समूहालम्बनेनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनि तत्र सकलविषयकस्मरणं तु माभूत्तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात्का
लस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम्। तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः। न च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरसंस्कारानुपपत्ति
रिति स्मृद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात्। न च विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम्। विशेषधर्मेण

साक्षात्कारे सुखादीनां कारणं मन उच्यते। अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमपीष्यते॥ ८५॥

व्यभिचाराज्ज्ञाने सामान्यधर्मेणामन्यथासिद्धत्वात्। कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम्। न चान्तरालिकस्मरणा
नां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम्॥ अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षया चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकल्पनेन
व्यभिचारसंशयाभावात्॥ इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयति॥ साक्षात्कार इति॥ एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम्॥ तथा हि। सुखसाक्षात्कारः
सकरणकः। जन्यसाक्षात्कारत्वात्। चाक्षुषसाक्षात्कारादिवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वं सिद्धम्॥ न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि
करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम्। लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः। एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयत
या मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या। मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह॥ अयौगपद्यादिति॥ ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्य

तुभवसिद्धम्॥ तत्रनानेन्द्रियाणां सत्यपिविषयसन्निधानेयत्सम्बन्धादेकेनेन्द्रियेणज्ञानमुत्पाद्यते तत्सम्बन्धाच्चत्वगादिभिःपरैर्ज्ञानंनोत्पाद्यते। तन्मनः विभुत्वेचासन्निधानंनसम्भवतीतिनविभुमनः। नचतदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेवतज्ज्ञानविलम्बइतिवाच्यम्॥ नयासतिचस्कुरादीनामपिअकल्पनापत्तेः नचदीर्घशष्कुलीभक्षणादौनानावधानभाजाभ्यांचकथमेकदानानेन्द्रियजज्ञानानीतिवाच्यम्॥ मनसोऽतिलाघवाझ्झटितिनानेन्द्रियसंबन्धान्नानाज्ञानोत्पत्याउत्पलशतपत्रभेदादाविवयौगपद्यप्रत्ययस्यभ्रान्तत्वात्। नचमनसः संकोचविकासशालित्वादुभयोत्पत्तिरस्त्वितिवाच्यम्॥ नानावयवतन्नाशादिकल्पनेगौरवाल्लाघवान्निरवयवस्यैवाणुरूपस्यमनसःकल्पनादितिभावः॥ ॥इतिद्रव्यपदार्थव्याख्यासमाप्ता॥ ॥द्रव्यंनिरूप्यगुणान्निरूपयति॥ अथेति॥ ॥गुणत्वजातौकिमान

अथद्रव्याश्रिताज्ञेयानिर्गुणानिष्क्रियागुणाः॥रूपंरसःस्पर्शगन्धौपरत्वमपरत्वकम्॥८७॥ द्रवोगुरुत्वंस्नेहश्चवेगोमूर्तगुणाअमी॥धर्माधर्मौभावनाचशब्दोबुद्ध्यादयोपिच॥८८॥

मितिचेत्। इदंद्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवतियाकारणतासाकिञ्चिद्धर्मावच्छेद्या। निरवच्छेद्यकारणतायाअसम्भवात्। नहिरूपत्वादिकंसत्तावातत्रावच्छेदिकान्यूनाधिकदेशवृत्तित्वादतस्तुविंशत्यनुगतंकिञ्चिद्वाच्यन्तदेवगुणत्वमिति॥द्रव्याश्रिताइति। यद्यपिद्रव्याश्रितत्वं नलक्षणङ्कर्मादावतिव्याप्तेः। तथापिद्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वन्तदर्थः भवतिहिगुणत्वन्द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकन्तद्वत्ताचगुणानामिति॥ द्रव्यत्वङ्कर्मत्वंवानद्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकङ्गगनादौद्रव्यकर्मणोरभावात्। द्रव्यत्वत्वंसामान्यत्वादिकंनजातिरितितद्व्युदासः॥निर्गुणाइति॥ यद्यपिनिर्गुणत्वङ्कर्मादावपि तथापिसामान्यवत्वेसतिकर्मान्यत्वेचसतिनिर्गुणत्वम्बोध्यम्। जात्यादीनां नसामान्यवत्वङ्कर्मणोनकर्मान्यत्वन्द्रव्यस्यननिर्गुणत्वमितितत्रना

 तिव्याप्तिः॥ निष्क्रिया इति॥ स्वरूपकथनं नतुलक्षणम्। गगनादावतिव्याप्तेः॥ मूर्तगुणा इति। वेगेन स्थितिस्थापको प्युपलक्षणीयः। अ
 मूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः॥ अमूर्त्तगुणा इति॥ मूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः॥ उभयेषामिति॥ मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः। संयोगविभागद्वित्वादीनि द्वि
वृत्तीनि त्रित्वचतुष्ट्वादिकन्त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम्॥ अतः शेषगुणा इति॥ रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबु
द्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः॥ बुद्ध्यादीति॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः॥ स्पर्श

संयोगश्च विभागश्च संख्याद्वि
एते मूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः॥ सङ्ख्यादयो विभागान्ता उभयेषाङ्गुणा मताः॥ ८९॥ बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शा
त्वादिकास्तथा॥ द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेते ऽनेकाश्रिता गुणाः॥ ९०॥ अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः॥ बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शा
न्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः॥ ९१॥ अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः॥ संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोनैमित्तिकस्तथा॥ ९२॥
गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः॥ सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च॥ ९३॥ एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शा
न्तशब्दकाः॥ बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः॥ ९४॥ अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः॥ अकारणगुणो
त्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः॥ ९५॥ न्ता इति। रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः। द्रवो द्रवत्वं। वैशेषिका इति। विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे

ठक् विशेषगुणा इत्यर्थः॥ संख्यादिरिति॥ संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः॥ द्वीन्द्रियेति॥ चक्षुषा त्वचापि
ग्रहणयोग्यत्वात्॥ बाह्येति। रूपादीनाञ्चक्षुरादिग्राह्यत्वात्॥ विभूनामिति॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इ ३१
त्यर्थः॥ अकारणेति॥ अकारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते॥

बुध्यादयस्तु न तादृशाः आत्मादेः कारणाभावात्॥ पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावादपाकजा इत्युक्तम्। तथाविधमपाकजम् न त्वेकत्वमपि बोध्यम्। स्पर्शमाकर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं घटादावतिव्याप्तेः संयोगजसंयोगे व्याप्तेश्च। तथापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्बोध्यम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। पृथक्त्वेत्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वम्पृथक्त्वञ्च ग्राह्यम्। पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वं --विवक्षितम्॥ भवेदसमवायित्वमिति॥ घटादिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वम्। शब्दस्यापि द्वितीयशब्दम्प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपि ज्ञेयम्॥ निमित्तत्वमिति

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम्॥ स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकं॥९६॥ स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः॥ संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः॥९७॥ स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वं स्नेहशब्दके॥ भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे॥९८॥ आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः॥ वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा॥ ९९॥ द्विधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत्॥ वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयन्तथा॥१००॥

बुध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः। द्वेतुताद्वयमिति। असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वञ्च॥ तथाहि। उष्णस्पर्शः उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणम्। पाकजे निमित्तम्। गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणमभिघाते निमित्तम्। वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायि। अभिघाते निमित्तम्। द्रवत्वन्द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि॥ संग्रहे निमित्तम्भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तम्भेर्याकाशसंयोगः समवायी वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागः समवायीति॥ द्विधेति॥ प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः॥ ७ ॥ ७॥

सि॰मु ॥ चक्षुरिति॥ रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा॥ रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः। तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजाति
३२ विशेषोऽनुभवसिद्ध एव। रूपशब्दाप्रयोगेपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव॥ एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसि
द्धम्। नन्वेकैका एव नीलारुणादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तित्वान्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यम्। नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नी
लादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात्॥ अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत। न च नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पाद
विनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम्॥ प्रतीत्या समवायानुल्लेखात्। न च स एवायं नील इति प्रत्यक्षबललाघवाभ्यामैक्यमिति वाच्यम्॥
प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात्। सैवेयं गुर्जरीतिवत्॥ लाघवन्तु प्रत्यक्षबाधितम्। अन्यथा पटादीनामप्यैक्यप्रसंगात्। उत्पादवि

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम्॥ चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा॥१०१॥

नाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम्। चक्षुर्ग्राह्यमिति॥ चक्षुर्मात्रग्राह्यविशेषगुण इत्यर्थः। एवमग्रेपि। द्र
व्यादेरिति। उपलम्भकमुपलब्धिकारणम्। इदमेव विवृणोति। चक्षुष इति। द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारण
म्। शुक्लादिकमनेकधेति। तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारकं भवति॥ ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तं रूपं भवति इ
त्थं नील पीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न तावन्नीरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्। नापि व्याप्यवृत्ती नीलादिकं रूपमुत्पद्यते। पीतावच्छेदे नापि
नीलोपलब्धिप्रसंगात्। नाप्यव्याप्यवृत्ति नीलादिकमुत्पद्यते। व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात्। तस्मान्नाना
जातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते॥ अतएवैकं चित्रं रूपमित्यनुभवोपि नानारूपकल्पने गौरवात्। इयं च नीलादीनां पी ३२

ताद्यारम्भेप्रतिबन्धकत्वकल्पनात्॥अवयविनिपीताद्युत्पत्तिः एतेनस्पर्शोपिव्याख्यातः॥रसादिकमपिनाव्याप्यवृत्तिः।किन्तुनानाजातीयरस
वद्वयवैरारब्धेऽवयविनिरसाभावेपिनक्षतिः।तत्ररसनयावयवरसएवगृह्यतेरसनेन्द्रियादीनांद्रव्यग्रहेसामर्थ्याभावात्॥अवयविनोनीरू
सत्वेपिक्षतेरभावात्॥नव्यास्तु,तत्राव्याप्यवृत्त्येवनानारूपम्॥नीलादेःपीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पनेगौरवात्॥अतएवलोहितोयस्तुवर्णे
नमुखेपुच्छेचपाण्डुरः॥श्वेतःखुरविषाणाभ्यांसनीलोवृषउच्यतेइत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते।नचव्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीयद्वयोर्विरो
धः॥मानाभावात्।नचलाघवादेकंरूपम्।अनुभवविरोधात्।अन्यथाघटादेरपिलाघवादैक्यंस्यात्॥एतेनस्पर्शादिकमपिव्याख्यातमि

जलादिपरमाणौतन्नित्यमन्यत्सहेतुकम्॥रसस्तुरसनाग्राह्योमधुरादिरनेकधा॥१०२॥सहकारीरसज्ञायानित्यतादिचपूर्ववत्
घ्राणग्राह्योभवेद्गन्धोघ्राणस्यैवोपकारकः॥१०३॥सौरभश्चासौरभश्चसद्वेधापरिकीर्तितः॥स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचःस्यादुप
कारकः॥१०४॥अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्सत्रिविधोमतः॥ ॥ तिवदन्ति।जलादी

ति॥जलपरमाणौतेजःपरमाणौचरूपंनित्यम्।पृथिवीपरमाणुरूपन्तुननित्यम्।तत्रपाकेनरूपांतरोत्पत्तेः।नहिघटस्यपाकानन्तरंतदवयवे
ऽपक्वउपलभ्यते।नहिरक्तकपालस्यकपालिकानीलावयवाभवति।एवंक्रमेणपरमाणावपिपाकसिद्धः।अन्यत्जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं
रूपम्।सहेतुकम्।जन्यम्।रसन्निरूपयति।रसस्त्विति॥रासनज्ञानेरसःकारणमित्यर्थः।पूर्ववदिति।जलपरमाणौरसोनित्यः अन्यःसर्वोपि
रसोऽनित्यइत्यर्थः।गन्धंनिरूपयति।घ्राणग्राह्येति।उपकारकइति।घ्राणजन्यज्ञानेसहकारीसइत्यर्थः।सर्वोपिगन्धोऽनित्यएव।स्पर्शंनिरूपयति। स्पर्श
इति।उपकारकइति।स्पार्शनप्रत्यक्षेस्पर्शःकारणमित्यर्थः।अनुष्णाशीतइति।पृथिव्यांवायौचस्पर्शोऽनुष्णाशीतः जलेशीतः तेजस्युष्णः॥

॥काठिन्येति॥ कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः। कठिनत्वादिकन्तु संयोगगतो जातिविशेषः। चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः। पूर्ववदिति। जलते
जोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः। एतेषां। रूपरसगन्धस्पर्शानाम्। नान्यत्रेति। पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृ
त्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते। नहि शतधा ध्मायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते। नीरे सौरभमौष्ण्यञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते
पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत्। तत्रापि पार्थिवेष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति तेषामयमाशयः। अवयविना
वष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति॥ परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः। पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्यणुकादि
क्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः। तेजसामतिशयितवेगवशात्पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति। अथ द्व्यणुकादिविनाश

काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्॥५॥ एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्॥ तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये॥१०६॥

मारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय क्षणप्रक्रिया तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणा तदङ्गी
कारे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागञ्जनयेत्॥ निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात्॥ संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि वैशेषिकं सूत्रम्
। स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वन्तस्यार्थः। अन्यथा कर्मणोप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात्॥ तत्र यदि द्रव्यार
म्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदा दशक्षणा। अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः
स्यात्तदैकादशक्षणा। तथाहि। अथ नवक्षणा। वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागः ततः आरम्भकसंयोगनाशः। त
तो द्व्यणुकनाशः॥१॥ ततः परमाणौ श्यामादिनाशः॥२॥ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ३ ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ४ ततो विभागः ५ ततः पूर्वसंयो

गनाशः ६ ततआरम्भकसंयोगः ७ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवक्षणा। ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रियाऽस्त्विति चेन्न। अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावात्। कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः॥ निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च। तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकाले रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न। पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात्। अथ दशक्षणा। स चारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात्। तथाहि वह्निसंयोगाद्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागः। ततआरम्भकसंयोगनाशः॥ ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ १ ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततश्च पूर्वसंयोगनाशः ७ ततआरम्भकसंयोगः ८ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ९ अथ रक्तोत्पत्तिः १०॥ अथैकादशक्षणा॥ वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततो विभागः। ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः १ ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ३ ततउत्तरदेशसंयोगः। ४। ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणोकर्मनाशः। ५। ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ६ ततो विभागः ७ ततः पूर्वसंयोगनाशः ८ ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः ९ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः १०। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः॥११॥ मध्यशब्दवदेकस्मादग्निसंयोगान्नरूपनाशोत्पादौ॥ तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात्॥ किञ्च यदि नाशक एवोत्पादकस्तदा नष्टरूपाद्यावग्निनाशे नीरूप श्चिरं परमाणुः स्यात्॥ उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निनाशे रक्ततरता न स्यात्॥ अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः। तथाहि एकत्र परमाणौ कर्म ततो विभागः। ततआरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभागाच्च

पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकःकालः २ ततोरक्तोत्पत्तिर्द्व्यारम्भकसंयोगइत्येकःकालः।३। अथद्व्यणुणोकोत्पत्तिः ४ ततोरक्तोत्पत्तिरिति ५
पञ्चक्षणा। द्रव्यनाशसमकालंपरमाण्वन्तरेकर्मचिन्तनात्। षष्ठेगुणोत्पत्तिः। तथाहि। परमाणुकर्मणापरमाण्वन्तरविभागः। ततआर
म्भकसंयोगनाशः।।ततोद्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी। अथश्यामादिनाशः। परमाण्वन्तरे कर्मजोविभागश्च २ ततोरक्तोत्पत्तिःपर
माणवन्तरेपूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततःपरमण्वन्तरसंयोगः॥४॥ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः ५ अथरक्तोत्पत्तिः।६। ———————— एवंश्यामनाश
क्षणेपरमाणवन्तरेकर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा। तथाहि। परमाणौकर्मततःपरमाण्वन्तरेणविभागः। ततआरम्भकसंयोगनाशः।ततोद्व्यणुकना
शः १ ततःश्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततोरक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरेकर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्वन्तरेणपूर्वसंयोगनाशः।४

नैयायिकानान्तुनयेद्व्यणुकादावपीष्यते॥

ततःपरमाण्वन्तरेणसंयोगः।५। ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः।६।। ततोरक्तोत्पत्तिरिति॥७॥ एवंरक्तोत्पत्तिसमकालंपरमाण्वन्तरेकर्मचिन्तनादष्टक्ष
णा॥तथाहि॥ परमाणौकर्म ततःपरमाण्वन्तरविभागः ततआरम्भकसंयोगनाशः ततोद्व्यणुकनाशः १ ततःश्यामनाशः।२। ततोरक्तोत्पत्तिप
रमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततःपरमाण्वन्तरकर्मजविभागः४ ततःपूर्वसंयोगनाशः ५ ततःपरमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः ७ अथर
क्तोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा। नैयायिकानांमतेद्व्यणुकादावपयविन्यपिपाकोभवति। तेषामयमाशयः अवयविनांसच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावय
वैरन्तः प्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपिपाकोनविरुध्यतेनैयायिकानामिति॥ नैयायिकानांमतेद्व्यणुकादौअवयविन्यपिपाकोभवति। तेषामयमा
शयःअवयविनांसच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरंतःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि। पाकोनविरुध्यतेवैशेषिकमते। अनन्तावयवितन्नाश

इत्यन्वसोयं घट इत्यादौ प्रत्यभिज्ञापि संगच्छते। यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति। संख्यां निरूपयितुमाह॥ गणनेति॥
गणनव्यवहारासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः॥ नित्येष्विति॥ नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम्॥ अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः॥
द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः। अनेकेति। यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते॥ तथापि एको द्वाविति प्रत्य
याभावात्॥ एकोन द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च॥ द्वित्वादीनाम्पर्याप्तिलक्षणः कश्चित्सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते॥ अपेक्षाबुद्धिनाशादिति
प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः। ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम्॥ ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च। त
तो द्वित्वनाश इति। यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्थायित्वम्। योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात्॥ तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षण

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते॥१०७॥ नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्ये नित्यमिष्यते॥ द्वित्वादयः परार्द्धान्ता
अपेक्षाबुद्धिजा मताः॥१०८॥ अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः॥ अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः॥१०९॥

वस्थायित्वं कल्प्यते। अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात्। न तु द्वित्वप्रत्यक्षम्॥ तदानीं विषयाभावाद्विद्य
मानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात्॥ तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति
वाच्यम्। कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात्। अपेक्षाबुद्धेस्तदुत्पादकात्तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात्। अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वा
दिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम्। लाघवेन द्वित्वप्रत्यक्षकारणत्वस्यैवोचितत्वात्। अतीन्द्रि
यद्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम्॥ सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिः। ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिका

अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह ॥ अनेकेति ॥ अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः ॥ इदन्तु बोध्यम् । यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते । यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते । तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते । सेनावनादावपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् ॥ इत्थञ्चेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते । बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तु तन्तारतम्याभावान्नोपपद्येदित्यवधेयम् । परिमाणं निरूपयति ॥ परिमाणमिति ॥ परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः । तच्चतुर्विधम् । अणु महद्दीर्घं ह्रस्वञ्चेति । इदं चातुर्विध्यं प्रत्यक्षसिद्धम् । तत्राणुत्वह्रस्वत्वे महत्वदीर्घत्वे च समनियते । तत् परि-

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ॥ परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥११०॥ अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः
॥ अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमिहेष्यते ॥१११॥ संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥ अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याज
न्यमुदाहृतम् ॥११२॥ परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥

माणम् । नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते । जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम् ॥ तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः ॥ तत्र संख्याजन्यमुदाहरति ॥ द्व्यणुकादाविति ॥ द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणम् ॥ परिमाणस्य स्वसजातीयोत्कृष्टपरिमाणजन्यकत्वात् द्व्यणुकस्याणुपरिमाणन्तु परमाण्वणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् ॥ त्रसरेणुपरिमाणं न सजातीयम् ॥ अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति ॥
॥ घटादाविति ॥ घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

प्रचयजन्यमुदाहर्तुंप्रचयंनिर्वक्ति॥प्रचयइति॥परिमाणन्त्वाश्रयनाशादेवनश्यतीत्याह ॥नाशइति। अर्थात्परिमाणस्यैवनचावयवि-
नाशः। कथंपरिमाणनाशकः॥सत्यप्यवयविनित्रिचतुरादिपरमाणुविश्लेषेतदुपचयेवावयविनःप्रत्यभिज्ञानेपिपरिमाणान्तरस्यप्रत्यक्ष
ति सिद्धत्वादितिवाच्यम्॥परमाणुविश्लेषेहिद्व्यणुकस्यनाशोऽवश्यमभ्युपेयः। तन्नाशेच त्र्यणुकनाशः।एवंक्रमेणमहावयविनोनाशस्यावश्यं-
कत्वात्।सतिचनाशकेऽनभ्युपगममात्रेणनाशस्यापलपितुमशक्यत्वात्॥शरीरादावप्यवयवोपचये समवायिकारणनाशस्यावश्यक-
त्वादवयविनाशआवश्यकः। नचपटादिनाशेपितन्त्वन्तरसंयोगात्परिमाणाधिक्यंनस्यादितिवाच्यम्॥तत्रापिवेमाद्यभिघातेनासम-
वायिकारणतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात्॥किञ्चतन्त्वन्तरस्यतत्पटावयवत्वेपूर्वन्तत्पटएवनस्यात्। तन्त्वन्तररूपका-

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते॥११२॥परिमाणंतूलकादौनाशस्त्वाश्रयनाशतः॥संख्यावत्तुपृथक्त्वंस्यात्पृथक्प्रत्ययकारणं

रणाभावात्। तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावेचनतेनपरिमाणाधिक्यंसंयुक्तद्रव्यान्तरवत्। तस्मात्तत्रतन्त्वन्तरसंयोगेसतिपूर्वंपटनाशस्ततः
पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यंस्वीकार्यम्। अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तुसाजात्येन।दीपकलिकादिवत्॥नचपूर्वतन्तवएवतन्त्वन्तरसहकारात्पू-
र्वपटेसत्येवपटान्तरमारभन्तामितिवाच्यम्। मूर्तयोः समानदेशताविरोधात्॥तत्रपटद्वयासम्भवात्।एकदानानाद्रव्यस्यतत्रोपलम्भस्य
बाधितत्वाच्च। तस्मात्पूर्वस्यद्रव्यस्यप्रतिबन्धकस्यविनाशेद्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वम्।पृथक्त्वंनिरूपयति॥संख्या-
वदिति॥पृथक्प्रत्ययासाधारणंकारणंपृथक्त्वम्।तन्नित्यत्वादिकंसंख्यावत्। यथाहिनित्येष्वेकत्वंनित्यमनित्येष्वनित्यम्। अनित्यमेक-
त्वन्तुआश्रयद्वितीयक्षणेतत्रोत्पद्यते। आश्रयनाशान्नश्यति। तथैकपृथक्त्वमपि।द्वित्वादिवच्चद्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः॥ ॥ ॥

नन्वयमस्मात्पृथगित्यादावन्योन्याभावोभासतेतत्कथंपृथक्त्वंगुणान्तरंस्वीक्रियते। नचास्तुपृथक्त्वंन त्वन्योन्याभावइतिवाच्यम्। रू
पंनघटइतिप्रतीत्यनापत्तेः। नहिरूपेघटावधिकंपृथक्त्वंगुणान्तरमस्ति। नवाघटेघटावधिकम्पृथक्त्वमस्ति। येनपरम्परासम्बन्धः कल्प्य
तइत्यतआह। अन्योन्याभावतइति॥ विलक्षणइति॥ ननुशब्दवैलक्षण्यमेवनत्वर्थवैलक्षण्यमितिचेन्न। विनार्थभेदंघटात्पृथगितिवद्घ
टोनपटइत्यत्रापिपञ्चमीप्रसंगात्। तस्माद्यदर्थकयोगेपञ्चमीसोर्थोनञर्थोन्योन्याभावतोभिन्नोगुणान्तरंकल्प्यतइति। संयोगं निरूपय

॥अन्योन्याभावतोनास्यचरितार्थत्वमिष्यते॥अस्मात्पृथगिदंनेतिप्रतीतिर्हिविलक्षणा॥११५॥अप्राप्तयोस्तुयाप्राप्तिःसैवसंयो
गईरितः॥कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेषआद्योन्यतरकर्मजः॥११६॥तथोभयस्पन्दजन्योभवेत्संयोगजोऽपरः॥आद्यस्तुश्येनशैलादि
संयोगःपरिकीर्तितः॥११७॥मेषयोःसन्निपातोयःसद्वितीयउदाहृतः॥कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः॥११८॥तृती
यःस्यात्कर्मजोपिद्विधैवपरिकीर्तितः॥अभिघातोनोदनंचशब्दहेतुरिहादिमः॥११९॥शब्दाहेतुर्द्वितीयःस्याद्विभागोपित्रि
धाभवेत्॥एककर्मोद्भवस्त्वाद्योद्वयकर्मोद्भवोपरः॥१२०॥विभागजस्तृतीयःस्यात्तृतीयोपिद्विधाभवेत्॥हेतुमात्रविभागोत्थोहेतुत्व

ति। अप्राप्तेति। तंविभजते। कीर्तितइति। एषःसंयोगः सन्निपातः संयोगः। द्वितीयः। उभयकर्मजः। तृतीयइति। संयोगजसंयोगइत्यर्थः। तृतीयः
स्यादिति। पूर्वेणान्वितआदिमः अभिघातः। द्वितीयो नोदनाख्यः संयोगइति। विभक्तप्रत्ययासाधारणंकारणं। विभागंनिरूपयति। विभाग
इति। एककर्मकेति। तदुदाहरणंतुश्येनशैलविभागादिकंपूर्ववद्बोध्यम्। तृतीयोपि विभागजःकारणमात्रविभागजन्यःकारणाकारण
विभागजन्यश्चेति द्विधा आद्यस्तावत्। यत्रैककपालेकर्मततः कपालद्वयविभागः ततोघटारम्भकसंयोगनाशस्ततोघटनाशः तत

स्तेनैवकपालविभागेनस्वकर्मणः कपालस्याकाशविभागोजन्यते। तत आकाशसंयोगनाशः। ततउत्तरदेशसंयोगः। ततःकर्मनाशइति॥
नचतेनकर्मणैवकथंदेशान्तरविभागोनजन्यतइतिवाच्यम्॥ एकस्यकर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसं
योगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यचविरोधात्॥ अन्यथाविकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात्॥ तस्माद्यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि
भागंजनयेत्॥ तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागंनजनयेत्। नचकारणविभागेनैवद्रव्यनाशात्पूर्वंकुतोदेशान्तरविभागोनजन्यतइति
वाच्यम्। आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्यसतिद्रव्येदेशान्तरविभागासम्भवात्। द्वितीयस्तावत्। यत्र हस्तक्रियया हस्तत
रुविभागस्ततः शरीरेपिविभक्तप्रत्ययोभवति। तत्रशरीरतरुविभागेहस्तक्रियानकारणंव्यधिकरणत्वात्। शरीरेतुक्रियानास्त्येव। अव

परत्वञ्चापरत्वञ्चद्विविधंपरिकीर्तितं॥ दैशिकंकालिकंचापिमूर्त्तएवतुदैशिकं॥१२२॥ परत्वंदेशसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो
भवेत्॥ अपरत्वंतदल्पत्वबुद्धितःस्यादितीरितम्॥१२३॥ तयोरसमवायीतुदिक्संयोगस्तदाश्रये॥ दिवाकरपरिस्पन्द
भूयस्त्वज्ञानतोभवेत्॥१२४॥

यविकर्मणोयावद्द्रव्यवकर्मनियतत्वात्। अतस्तत्रकारणाकारणविभागेनकार्याकार्यविभागो
जन्यतइति। अतएवविभागोगुणान्तरम्। अन्यथाशरीरेविभक्तप्रत्ययोनस्यात्॥ अतःसंयोगनाशेनविभागोनान्यथासिद्धोभवति। पराप
रव्यवहारनिमित्तेपरत्वापरत्वेनिरूपयति॥ परत्वंचेति॥ दैशिकमिति॥ दैशिकपरत्वम्बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते। एवंतदल्प
त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते। अत्रावधित्वार्थंपञ्चम्यपेक्षायथापाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्यप्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य
प्रयागोऽपरइति। तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायी असमवायिकारणम्। तदाश्रये। दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये॥ दिवाकरेति॥ ॥

अत्रपरत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यं। यस्य सूर्यस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः सज्येष्ठः। यस्य न्यूनः स कनिष्ठः। कालिकपरत्वापरत्वे जन्य द्रव्य एव अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः तेषाम्। कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम्। क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयति॥ बुद्धेरिति॥ तत्र अप्रमां निरूपयति। तच्छून्येति। तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः। तत्प्रपञ्चः। अप्रमाप्रपञ्चः। आद्य इति विपर्यास इत्यर्थः। शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम्। एवं शङ्खादौ पीतः शङ्ख इत्याकारकं यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तद्भ्रम इति॥ किंस्वि=

परत्वमपरत्वन्तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः॥ अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः॥१२५॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाश
स्तेषां निरूपितः॥ बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः॥१२६॥ अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते॥ अप्रमा च प्रमा
चेति द्विविधं ज्ञानमिष्यते॥१२७॥ तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता॥ तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः॥
॥१२८॥ आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः॥ भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते॥१२९॥ किंस्विन्नरो वा स्था
णुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः॥ तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः॥१३०॥ स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः॥
साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्॥१३१॥

}} दिति वितर्के। निश्चयलक्षणमाह॥ तदभावेति॥ तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः। संशयं लक्षयति॥ संशयेति॥ एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः। साधारणेति। उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम्॥ यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वा स्थाणुर्नवा इति संदिग्ध एवमसाधारणधर्मज्ञानं संशयकारणम्। यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे। विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणं।

शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात्। किन्तु तत्र शब्दे न कोटिद्वयज्ञानं जन्यते॥ संशयस्तु मानस एवेति। एवं ज्ञाने प्रामा ण्यसंशयाद्विषयसंशय इति। एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्॥ किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा का रणमिति। अप्रमां प्रति दोषः कारणम्। प्रमां प्रति तु गुणः कारणम्। तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः। तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेका भ्यां सिद्धम्। गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात्सिद्धम्। यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत्। नच दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम्। पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। विनिगमनाविरहा दनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात्। नच गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धाच्छङ्खे न श्वैत्यज्ञानम्। अतः पित्ता

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्॥ पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥१३२॥ प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समं॥
सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः॥१३३॥ पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत्॥ शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः

दिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यम्। तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम्। तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः। एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात्। तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह। पित्तेति। क्वचित्पित्तादिभ्रमे पित्तं दोषः। क्वचि च्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः। क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्य र्थः। अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान्दर्शयति। प्रत्यक्षे त्विति। प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षो गुणः। अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। प्रमां निरूपयति। भ्रमभिन्नेति। ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति-

ज्ञानंजातं तत्र रजतांशेपि प्रमा न स्यात्। तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह। अथवेति। तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमे---
त्यर्थः। अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यान्न तः। किमिति चेत्तथा सति तत्कारणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न। यथार्थानुभवकरणस्यैव प्र-
माणत्वेन विवक्षितत्वात्। इदन्तु बोध्यम्। येन सम्बन्धेन यद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम्। तेन कपालादौ संयोगादिना घटादि
ज्ञाने नातिव्याप्तिः॥ एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात्। तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह। तत्प्रमेति। ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्र-
मा च स्यादिति चेन्न। प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्। न च वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञा-
नं भ्रमो न स्यात्। तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम्॥ तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्।

शाब्दबोधे योग्यता यास्तात्पर्यस्याथवा प्रमा॥ गुणः स्यात् भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा॥१३५॥ अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्वि-
शेष्यकं॥ तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकं॥१३६॥ प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत्। प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यं संशयानु-
पपत्तितः ३७

।लक्ष्यस्यानुगमाल्लक्षणाननुगमेपि न क्षतिः। प्रामाण्यमिति। मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति। तत्र गुरूणां
मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यन्तेनैव गृह्यत इति। भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञाततया प्रत्यक्षा॥ तया च ज्ञान-
मनुमीयते मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते। सर्वेषामपि मते तत्तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते॥ विष-
यनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः। तन्मतं दूषयति। न स्वतो ग्राह्यमिति। संशयेति। यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्त-
दानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात्। तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः। यदि तु ज्ञानं न

ज्ञातंतदा धर्मिज्ञानाभावात्कथंसंशयस्तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम्॥ तथाहि। इदंज्ञानंप्रमा सम्वादिप्रवृत्तिजनकत्वात्। यन्नैवंतन्नैवं। यथाऽप्र
मा। इदंपृथिवीत्वप्रकारकंज्ञानंप्रमागन्धवतिपृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। एवमिदंजलत्वप्रकारकंज्ञानंप्रमा। स्नेहवति जलत्वप्रकारक
ज्ञानत्वात्॥ नचहेतुज्ञानंकथंजातमितिवाच्यम्। पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्यस्वतोग्राह्यत्वात्॥ तत्रगन्धग्रहेणगन्धवद्विशेष्यकत्वस्य[illegible]पिसुग्रह-
त्वात्। तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वं नगृह्यतेसंशयानुरोधात्। ननुसर्वेषांज्ञानानांयथार्थ[illegible]लक्षणेतद्विशेष्यकत्वं विशे
षणंव्यर्थम्। नचरङ्गेरजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्यान स्यात्तवमते भ्रमस्याभावादितिवाच्यम्॥ तत्रहिदोषाधीनस्यपुरोवर्त्तिनिस्वतन्त्रोप
स्थितरजतभेदाग्रहस्यहेतुत्वात्॥ सत्यरजतस्थलेतुविशिष्टज्ञानस्यसत्वात्तदेवकारणम्। अस्तुवातत्रापिरजतभेदाग्रहएवकारणमिति
॥ नचान्यथाख्यातिःसम्भवतिरजतेप्रत्यक्षकारणस्यरजतसन्निकर्षस्याभावात्॥ रङ्गेरजतबुद्धेरनुपपत्तेरितिचेन्नासत्यरजतस्थले[illegible]मिति
विशिष्टज्ञानस्यहेतुतायाः क्लृप्तत्वात्। अन्यत्रापितत्कल्पनात्। नचसम्वादिप्रवृत्तौतत्कारणंविसम्वादिप्रवृत्तौचभेदाग्र[illegible]कारण[illegible]
च्यम्॥ लाघवेनप्रवृत्तिमात्रेतस्यहेतुत्वकल्पनात्॥ इत्थञ्चरङ्गेरजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेनज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पने[illegible]तिः
फलमुखगौरवस्यादोषात्॥ किञ्चयत्ररङ्गरजतयोरिमेरजतेरङ्गेवेतिज्ञानंजातंतत्रनकारणबाधोपि। अपिचयत्ररङ्गरजतयोरिमेरजतर
ङ्गे इतिज्ञानंतत्रोभयत्रयुगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तीस्याताम्। रङ्गेरङ्गभेदग्रहेरजतेरजतभेदग्रहेचान्यथाख्यातिभयात्। त्वन्मतेदोषादेवरङ्गेरजत
भेदाग्रहस्यरजतेरङ्गभेदाग्रहस्यचसत्वात्। किञ्चानुमितिंप्रतिभेदाग्रहस्यहेतुत्वेजलह्रदेवन्हिव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमितिर्निराबा
धा। यदिचविशिष्टज्ञानंकारणंतदाऽयोगोलकेवह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितंसेयमुभयतः पाशारज्जुः। इत्थञ्चान्यथाख्या-
तौप्रत्यक्षमेवप्रमाणम्। रङ्गरजतयोःवेदिषमित्यनुभवादितिसंक्षेपः। पूर्वव्याप्तिरुक्तातद्ग्रहोपायस्तुनदर्शितइत्यतस्तन्दर्शयति

॥ व्यभिचारेति ॥ व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम् ॥ व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबंधकत्वात्तदभावः कारणम् ॥ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता ॥ भूयोदर्शनं तु न कारणम् । व्यभिचारास्फूर्तौ सकृद्दर्शनेपि क्वचिदव्याप्तिग्रहात् । क्वचिद्व्यभिचारशंकाविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते । यत्र तु भूयोदर्शनादपि शंका नापैति तत्र विपक्षबाधकतर्कोपेक्षितः ॥ तथाहि वन्हिविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यद्याशंका भवति तदा सा वन्हिधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्त्तते । यद्ययं वन्हिमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात्कारणं विना कार्यानुपपत्तेः । यदि च क्वचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशंका भवेत् । तदा सा व्याघातादपसारणीया । यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वन्हेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य नियमत उपादानं तवैव न स्यादिति । य-

व्यभिचारस्याग्रहोथ सहचारग्रहस्तथा ॥ हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छंकानिवर्त्तकः ॥ ३८ ॥ साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतो-
रव्यापकस्तथा ॥ स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोयं प्रदर्श्यते ॥ ३९ ॥

त्र स्वत एव शंका नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं । तर्कः क्वचिच्छंकानिवर्तक इति । इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयितुमाह ॥ साध्येति । साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः । ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावाच्छ्यामत्वस्य घटादावपि सत्वात् ॥ एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्वं नोपाधिः स्यात् । प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्वात् । तत्र च रूपाभावात् । एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भाववत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्वात् । तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न । यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् ॥ मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं-

एवं पक्षधर्मवद्धिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम्। एवंबहिर्द्रव्यत्वा
शाकपाकजत्वंतदवच्छिन्नसाधनाव्यापकंच॥ एवंपक्षधर्मवदिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्यव्यापकत्वभावत्वे। सहेतावेताहृशोधर्मोनास्ति
वच्छिन्नसाधनस्याव्यापकञ्च। एवंध्वंसोविनाशीजन्यत्वादित्यत्रजन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वभावत्वे। किंचित्स्यात्॥ व्यभिचारिणितुउपाध्यधिकरणंयत्साध्याधिकरणं
यदवच्छिन्नसाध्यस्यव्यापकं तदवच्छिन्नस्यसाधनस्यचाव्यापकं किंचित्स्यात्॥ व्यभिचारिणितुउपाधेरंततःसम्भवतीति॥
यच्चोपाधिशून्यसाध्यव्यभिचाराधिकरणंतदन्यतरत्वावच्छिन्नस्यसाध्यस्यव्यापकत्वंसाधनस्यवाव्यापकत्वमुपाधेरंततःसम्भवतीति॥
अतएवलक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेणदर्शयति॥सर्वइति॥स्वञ्चसाध्यंचस्वसाध्येतयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः।उपाधेर्दूषकतावी
जमाह। व्यभिचारस्येति।उपाधिव्यभिचारेणहेतौसाध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः। तथाहियत्रशुद्धसाध्यव्यापकउपाधि

सर्वेसाध्यसमानाधिकरणाःस्युरुपाधयः॥ हेतोरेकाश्रयेयेषांस्वसाध्यव्यभिचारिता॥४०॥ व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु
प्रयोजनं॥ शब्दोपमानयोर्नैवपृथक्प्रामाण्यमिष्यते॥४१॥

स्तत्रशुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेणसाध्यव्यभिचारानुमानम्। यथाधूम
वान्वह्नेरित्यादौवन्हिर्धूमव्यभिचारीतद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति। व्यापकव्यभिचारिणोव्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात्॥
यत्रतुकिंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्यव्यापकउपाधिस्तत्रतद्धर्मवतिउपाधिव्यभिचारेणसाध्यव्यभिचारानुमानम्। यथास्यामोमित्राते
नयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वंश्यामत्वव्यभिचारिमित्रातनयेशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तुसाध्य
व्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात्॥ स्वव्याघातकत्वाच्चनोपाधिः॥ बाधोन्नीतस्तुपक्षेतरउपाधिर्भवत्येव। यथावन्हिरनुष्णः कृतकत्वादि
त्यादौपक्षेतरत्वसेवन्हावुष्णत्वग्रहेवह्नीतरत्वमुपाधिः। यत्रतूपाधेः साध्यव्यापकतासंदिह्यतेससन्दिग्धोपाधिः।पक्षेतरस्तुसन्दिग्धोपाधि

सि॰मु रपिनोद्भावनीयः। कथकसंप्रदायानुरोधात्॥ केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं तथाहि। अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्य[illegible]। अयो

४० गोलकं धूमाभाववत् आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसम्भवात्। इत्थञ्च साधनव्यापकोपि कश्चिदुपाधिः। यथा करका[illegible]कठि

नसंयोगवत्त्वादित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम्। नचात्र स्वरूपसदुपाधिरेव दूषणमिति वाच्यम्। सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांकर्यात्। अ

त्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिर्निरूपाधिरिति वदंति। शब्दोपमानयोरिति। वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम्॥ शब्दोपमानयो

स्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम्॥ तथाहि दण्डेन गामानयेत्यादिलौकिकपदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्ग

प्रमापूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पदकदम्बकत्वात्॥ घटमानयेति पदकदम्बकवत्। यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवंतः योग्यतादिमत्प

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतं॥ तन्न सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शब्दादिबोधतः॥१४२॥ त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्व

यिभेदतः॥ द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः॥१४३॥ }} दोपस्थापितत्वात्तादृशपदार्थवद्दृष्टांतेपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरि

ति। एवं गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्। असतिवृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्। असतिवृत्त्य

न्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्॥ यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुप

दत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति॥ तन्मतं दूषयति। तन्न सम्यगिति। व्याप्तिज्ञानं विना शब्दा

दितो बोधस्यानुभवसिद्धत्वात्॥ नहि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति। किंच सर्वत्र शब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं क ४०

ल्प्यते। तदा सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किन्न स्वीक्रियतामिति ध्येयम्॥ द्वैविध्यमिति॥ ॥ ॥

अनुमानंहित्रिविधंकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकिभेदात्। तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयि॥ यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्रहि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्वम्॥ असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी। यथा पृथिवीइतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्वादित्यादौ तत्रहि जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात्। सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा वन्हिमान् धूमादित्यादौ तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्वादिति। तत्रहि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वक्ति ॥ साध्याभावेति॥ साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः। अत्रेदंबोध्यम्। यत्संबंधेनय[illegible]प्रतियेन सम्बन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संबधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावज्ञानात्॥ तत्संबधावच्छिन्नप्रति

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकिण्यथोच्यते॥ साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत्॥ १४४॥

योगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्यसिद्धिरिति। इत्थञ्चयत्र विशेषणतासम्बन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धात्यन्ताभावे गृह्यते। तत्रगन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिद्ध्यति। यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकत्वं गन्धाभावस्य गृह्यते। तत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभावः सिद्ध्यति। सएवान्योन्याभावः। एवं यत्रसंयोगसम्बन्धेन धूमंप्रति संयोगसम्बन्धेन वन्हेर्व्यापकता गृह्यते॥ तत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभावेन जलह्रदे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिद्ध्यति। अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम्॥ केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते॥ ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम्॥ यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते॥ साध्यमसिद्धिस्तु घटादावेवजाता। पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इतिवदन्ति॥ ॥

अर्थापत्तिरिति। अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति केचिन्मन्यन्ते। तथाहि। यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वं
च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति। तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते।
तथाहि। यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भा
सते॥ एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति। अभाव
प्रत्यक्षस्यानुभाविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम्। किञ्चानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणत्वात् प्रत्यक्षम्। ज्ञातस्य हेतुत्वे
तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था॥ एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द

अर्थापत्तेस्तु नैवेह प्रमाणान्तरतेष्यते॥ व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः॥१४५॥ सुखं तु जगतामेकका
म्यं धर्मेण जन्यते॥ अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम्॥१४६॥ निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते॥ इ
च्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि॥ ॥ एवान्तर्भावात्। यत्र च व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति। सुखं निरूपयति। सुखमि

ति। काम्यमभिलाषविषयः। धर्मेणेति। धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः। दुःखं निरूपयति। अधर्मेति॥ अधर्मत्वेन दुःखत्वे
न कार्यकारणभाव इत्यर्थः। प्रतिकूलमिति। दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः। इच्छां निरूपयति। निर्दुःखत्व इ
ति। इच्छा हि द्विविधा फलविषयिणी उपायविषयिणी च। फलं तु सुखं दुःखाभावश्च। तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम्॥ अत एव
पुरुषार्थः सम्भवति यज्ज्ञातं सत्स्ववृत्तितयेष्यते। स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात्। इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः॥ ॥

तिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा। पाकंकृत्या साधयामी
उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम्॥ चिकीर्षेति॥ कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा। पाकं कृत्या साधयामी
तितदनुभवात्॥ चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम्॥ तद्धेतुरिति॥ अतएव वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभा
वान्न चिकीर्षा॥ बलवद्द्विष्टेति। बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकमतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा॥ बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धकइ
त्यन्ये। तदहेतुत्वेति॥ बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः॥ द्वेषं निरूपयति। द्विष्टेति। दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्द्विष्टसाध
नताज्ञानं कारणमित्यर्थः। बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः। प्रयत्नं निरूपयति। प्रवृत्तिरिति

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत्॥१४७॥ तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्। बलव द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्र
तिबन्धिका॥१४८॥ तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते॥ द्विष्टसाधनताज्ञानं भवेद्द्वेषस्य कारणम्॥१४९॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च
तथा जीवनकारणम्॥ एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम्॥१५०॥ चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा॥ ७ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात्त्रिविधः प्रयत्न इत्यर्थः। चिकीर्षेति। मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वे न चिकीर्षाभावा
न्न प्रवृत्तिरिति भावः। कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वय — व्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति
॥ कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः। तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति। सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या॥ इ
च्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्॥ चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा। तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकी
र्षायां न .... नत्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः। कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्ध

सि॰मु॰ कमितिचेन्न॥तदभावापेक्षयाकृतिसाध्यत्वज्ञानस्यलघुत्वात्॥नचद्वयोरेवहेतुत्वंगौरवात्।ननुत्वन्मतेपिमधुविषसंपृक्तान्नभोजनेचैत्यव
४२ न्नेचप्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानस्यसत्वादितिचेन्न।स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानज-कार्यताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वात्॥काम्येहिपाकया
गादौकामनापुंविशेषणंततश्चबलवदनिष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेनकार्यताज्ञानंततश्चप्रवृत्तिः।तृप्तस्यभोजनेनप्रवर्त्तते तदानीं
कामनायाःपुरुषविशेषणत्वाभावात्॥नित्येचशौचादिकंपुरुषविशेषणंतेनशौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्रप्रवृत्तिः।ननुत
दपेक्षयालाघवेनबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैवहेतुत्वमस्तु।बलवदनिष्टाननुबन्धित्वंचेष्टोत्पत्तिनान्त
रीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वंबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वंवेति चेन्न।इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्सा
ध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वात्॥असिद्धस्यहिसाध्यत्वंसिद्धस्यचसाधनत्वंनैकस्यैकदासिद्धमसिद्धंचेतिज्ञायते।तस्मात्कालभेदादुभयं
ज्ञायतइतिचेवम्।लाघवेनबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेसतिकृतिसाध्यताज्ञानस्यतत्रहेतुत्वात्। नचसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विरो
धः।यदाकदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकदासाध्यत्वसाधनत्वयोश्चज्ञानात्। नन्वास्तामिदंकृतिसाध्यमितिज्ञानंनप्रवर्त्तकम
नागतेतस्यज्ञातुमशक्यत्वात्।किंतुयादृशपुंसःकृतिसाध्यंयद्दृष्टंतादृशत्वंस्वस्यप्रतिसन्धायतत्रप्रवर्त्ततेतेनौदनकामस्यतत्साधन
ताज्ञानवतस्तदुपकरणवतःपाकःकृतिसाध्यः तादृशश्चाहमिति।प्रतिसन्धायपाके प्रवर्त्ततइत्याहुः।तन्नस्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ
यौवनेकामोद्रेकादिनासंभोगादौचतदभावात्।इदंतुबोध्यम्।इदानींतनेष्टसाधनत्वादिज्ञानंप्रवर्त्तकम्।तेनभावियौवराज्येबालस्यन
प्रवृत्तिः।इदानींकृतिसाध्यत्वाज्ञानात्॥एवंतृप्तस्यभोजनेनप्रवर्त्तते इदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात्प्रवर्त्तते।चरोषदूषितचित्तोविषादिभक्ष
णेइदानींबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात्।नचास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवधादिप्रवृत्तौकथंबलवदनिष्टाननुबंधित्वबुद्धिर्नरकसाधन ४२

त्वज्ञानादितिवाच्यम्॥ उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात्। दृष्ट्यादौ तु कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा प्रवृत्ती किं त्विष्टसा
धनताज्ञानादिच्छामात्रम्॥ कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या। तेन जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः। इत्थञ्च प्रवर्त्तकत्वानुरोधाद्वि
धेरपीष्टसाधनत्वादिकमर्थः॥ इत्थञ्च विश्वजिता यजेत इत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते। नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्या
दाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम्॥ न चार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यम्। तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः। कामना
भावेनाकरणापत्तेः। इत्थञ्च यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न॥ ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यवि
रोधात्। न च कामनाभावे ऽकारतापत्तिः॥ त्रिकालस्तवपाठादाविव कामनासद्भावस्यैव कल्पनात्॥ ननु वेदबोधितकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति
तम्भवतिस्वेष्टसाधनत्वमज्ञाय तादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसम्भवात्॥ यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामनाभावे ऽकरणता
पत्तेस्तौल्यात्कामनाकल्पने त्वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात्कल्प्यताम्॥ अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्य
न्ते। एवं सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्। एवं दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्
इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु॥ न च पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम्। गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव फलजनकत्व
स्य क्वचित्कल्पनात्॥ अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठानकर्त्तरीत्युत्सर्ग इति। पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गादि फलं पावत्। नित्यनैमि
त्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न सम्भवति। न हि तत्सुखं दुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थः। न वा तत्साधनम्
प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत्। इत्थम्। यथा हि। नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति। तदभावे तदभावः एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे दुः
खप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारणकारणतया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि स्कवचत्वात्। एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःख

प्रागभावहेतुत्वमिति। ननु न कलंजं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः। इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादि
ति चेन्न। तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च न विध्यर्थः। किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते॥ अथवा बलवदनिष्टाननु
बन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः। तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति।
ननु श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः। श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात्। न च वै
धत्वान्न निषेध इति वाच्यम्। अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात्। न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसकत्वा
पत्तिर्गरललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्॥ मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात्। अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचह
तब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न। श्येनवारणाया दृष्टाहारकत्वेन विशेषणात्। अत एव काशीमरणार्थे कृतशिवपूजादेरपि न हिं
सात्वम्। न च साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किन्तु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम्। खड्गघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया
मृते हिंसात्वानापत्तेः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलं न तु मरणं तेन श्येनजन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसाभि
चारपदार्थस्तस्य पापजनकत्वम्। अतः श्येनस्य वैधत्वात्पापाजनकत्वेपि। अग्रिमपापं प्रति संधाय संतो न प्रवर्त्तन्त इत्याहुः। आचार्यास्तु
आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः। पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववत्। लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात्। एवं च स्वर्गकामो यजेते
त्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतयाप्तेष्ट इत्यर्थः। ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्त्तते। कलंजभक्षणे तदभावान्न प्रवर्त्त
ते यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव स्फुरति कुमार्याः पुंयोगे मानम्॥ न च कर्त्तृस्मरणं बाधकम्। कपिलकणाद
दिभिरद्यपर्यन्तं कर्त्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात्। अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्त्तृकत्वापत्तेः। तत्रैव कर्त्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेपि छन्दांसि ज

ज्ञिरेतस्यादित्यादिकर्त्तृस्मरणमस्त्येव। एवंप्रतिमन्वन्तरंचैषाश्रुतिरन्याविधीयतेइत्यपिद्रष्टव्यम्। स्वयंभूरेषभगवान्वेदोगीतस्त्वयापुरा॥ शिवादिऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्यनकारकाइतितुवेदस्यस्तुतिमात्रम्। नचपौरुषेयत्वेभ्रमादिसम्भवात् अप्रमाण्यंस्यादितिवाच्यम्। नित्यसर्वज्ञत्वेननिर्दोषत्वात्। अतएवपुरुषान्तरस्यभ्रमादिसम्भवान्नकपिलादेरपिकर्त्तृत्वंवेदस्य। किंचवर्णानामेवानित्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्तत्कृतरान्तत्सन्दर्भस्यवेदस्यानित्यत्वमितिसंक्षेपः॥ उपादानस्येति॥ उपादानस्यसमवायिकारणस्याध्यक्षम्प्रत्यक्षं। प्रवृत्तौकारणमिति॥ निवृत्तिरिति। द्विष्टसाधनताज्ञानस्यनिवृत्तिंप्रतिजनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमितिभावः। यत्नइति। जीवनयोनि

> उपादानस्यचाध्यक्षंप्रवृत्तौजनकंभवेत्॥ निवृत्तिस्तुभवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः॥१५३॥ यत्नोजीवनयोनिस्तुसर्वदातीन्द्रियोभवेत्॥ शरीरप्राणसंचारेकारणंसम्प्रकीर्तितः॥१५३॥ अतीन्द्रियंगुरुत्वंस्यात्पृथिव्यादिद्वयेतुतत्॥ अनित्येतदनित्यंस्यान्नित्येनित्यमुदाहृतम्॥१५४॥ तदेवासमवायिस्यात्पतनाख्येतुकर्म्मणि॥ सांसिद्धिकंद्रवत्वंस्यान्नैमित्तिकमथापरम्॥ सांसिद्धिकंतुसलिलेद्वितीयंक्षितितेजसोः॥

यत्नोयावज्जीवनमनुवर्त्ततेसचातीन्द्रियः॥ तत्रप्रमाणमाह॥ शरीरइति॥ प्राणसंचारोहिप्रयत्नसाध्यः॥ इत्थञ्चप्राणसंचारस्यसर्वस्यप्रयत्नसाध्यत्वानुमानात्। प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रियप्रयत्नसिद्धिः सएवजीवनयोनिर्यत्नः। गुरुत्वंनिरूपयति। अतीन्द्रियमिति॥ अनित्येति॥ अनित्येद्व्यणुकादौतद्गुरुत्वमनित्यंनित्येपरमाणौनित्यंगुरुत्वमित्यनुवर्त्तते तद्गुरुत्वमसमवायि। असमवायिकारणम्॥ तदेवेति॥ पतनाख्यइति॥ आद्यपतनेइत्यर्थः॥ द्रवत्वंनिरूपयति॥ सांसिद्धिकमिति॥ द्रवत्वंद्विविधंसांसिद्धिकंनैमित्तिकंचेत्यर्थः॥ द्वितीयं नैमित्तिकम्॥

॥परमाणाविति॥ जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः॥ अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं कुत्रचित्तेजसि कुत्रचित्पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र को वा नैमित्तिकार्थस्तद्दर्शयति॥ नैमित्तिकमिति॥ वन्हीति। अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वं। तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्त्तत इत्यर्थः॥ द्रवत्वमिति॥ हेतुरिति। असमवायिकारणमित्यर्थः। संग्रहे सक्तुकादिसंयोगविशेषेन द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोध्यं। तेन द्रुतसुवर्णादीनां न संग्रहः। स्नेहं निरूपयति। जल इति। जल एवेत्यर्थः। असौ स्नेहः। ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते। न चासौ जलीयस्तथा सति दहनप्रातिकूल्यप्रसंगात् अत आह। तैलांतर इति। तत्प्रकर्षात्॥ स्नेहप्र

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते॥१५६॥ नैमित्तिकं वन्हियोगात्तपनीयघृतादिषु॥ द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत्॥१५७॥ स्नेहो जले स नित्योणाव नित्योवयविन्यसौ॥ तैलांतरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता॥१५८॥ संस्कारभेदो वेगोथ स्थितिस्थापकभावने॥ मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मतो वेगतः क्वचित्॥१५९॥ स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि॥ अतीन्द्रियोसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देपि कारणम्॥१६०॥

कर्षात्तैले उपलभ्यमानः स्नेहोपि जलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वाद्दहनानुकूल्यम्। अपकृष्टस्नेहं हि जलं वन्हिं नाशयतीति भावः। संस्कारं निरूपयति। संस्कारभेद इति। वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः॥ मूर्त्तमात्र इति। कर्मज वेगज भेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः। शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरकर्म एवमग्रेपि विना च वेगं कर्मणः प्रतिबंधकत्वात्पूर्वकर्मनाशे उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात्। यत्र च वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः। स्थितिस्थापकेति। अतीन्द्रिय इति॥ आकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य। स्थितिस्थापकसाध्य

चक्षुर्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति भावः। असौ स्थितिस्थापकः क्वचिदाकृष्टशाखादौ॥ भावनाख्य इति॥ तस्य सं=
स्कारस्योपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तं तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तं तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति
हेतुतेति भावः। ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम्। इत्थञ्च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चे=
न्न। विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वे हेतुतायाः सिद्धत्वात्। किं चोपेक्षास्थले संस्कारकल्पनायाः गुरुत्वात्संस्कारं प्रति
उपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात्। असौ संस्कारः। तत्र प्रमाणं दर्शयति। स्मरण इति। यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः क=
ल्प्यते॥ विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात्। स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात्। न च प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्त

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः॥ उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत्॥१६१॥ स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरु
च्यते॥ धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम्॥१६२॥ गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः॥ त्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञा

याः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्परे त्वनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्त
त्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः॥ अदृष्टं निरूपयति। धर्मेति। स्वर्गादीति। स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरा
दीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः। तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह। गङ्गास्नानेति॥ यागादिव्यापारतया हि धर्मः कल्प्यते। अन्यथा यागादीनां चिरं विनष्टत
या निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात्। तदुक्तमाचार्यैः। चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति। ननु यागध्वंस एव व्या
पारः स्यात्। न च प्रतियोगितत्ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वं सर्वत्र तथात्वे मानाभावात्। न च तन्मते फलानन्त्यं मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशक

त्वान्नतथात्वमितिवाच्यम्। कालविशेषस्यसहकारित्वादित्यतआह। गङ्गास्नानेति। गङ्गास्नानस्यहिस्वर्गजनकत्वेऽनेनानांजलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेवकल्प्यतेलाघवादितिभावः। ननुध्वंसोपिनव्यापारोस्तु। नचानिर्व्यापारस्यचिरध्वस्तस्यकथंकारणत्वमितिवाच्यम्॥ अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्यतत्रापिसत्वात्॥ अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वंहिचक्षुःसंयोगादेःकारणत्वं ननुसर्वत्रकार्यकालवर्त्तित्वमिवस मवायिकारणस्यकारणत्वेइत्यतआह। कर्मनाशेति। यदिहि अपूर्वंस्यात्तदाकर्मनाशाजलस्पर्शादिनानाश्यत्वंधर्मस्यनस्यात्। नहितेनप्राग देर्नाशःप्रतिबंधोवाकर्तुंशक्यतेतस्यपूर्वमेववृत्तत्वादितिभावः। एतेनदेवताप्रीतेरेवफलत्वमित्यपास्तम्। गङ्गास्नानादौसर्वत्रदेवताप्रीतेरसंभवात्। जन्यसुखस्यतत्राभावात्। तेनविष्णुप्रीतिवाच्या। देवतायाश्चेतनत्वेपितत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात्। प्रीतेःसुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौतदसंभवात्। जन्यसुखस्यतत्राभावात्। तेनविष्णुप्रीति

कर्मनाशाजलस्पर्शादिनानाश्यस्त्वसौमतः॥ अधर्मोनरकादीनांहेतुर्निन्दितकर्मजः॥ प्रायश्चित्तादिनाश्योसौजीववृत्तीत्विमौगुणौ॥ १६४॥
एतौतुवासनाजन्यौज्ञानादपिविनश्यतः॥ शब्दोध्वनिश्चवर्णश्चमृदङ्गादिभवोध्वनिः॥ १६५॥ कंठसंयोगादिजन्यावर्णास्तेकादयोमताः॥

जन्यत्वेनपराभिमतस्वर्गादिरेवविष्णुप्रीतिशब्देननलक्ष्यते। अधर्मेति। नरकादिसकलदुःखानांनारकीयशरीरादीनांचसाधनमधर्मइत्यर्थः॥ तत्रप्रमाणमाह। प्रायश्चित्तेति। यदिह्यधर्मोनस्यात्तदाप्रायश्चित्तादिनानाश्यत्वंनस्यात् नहितेनब्रह्महननादीनांनाशःप्रतिबंधोवाविधातुं शक्यते तस्यपूर्वमेववृत्तत्वादितिभावः। जीवेति। ईश्वरस्यधर्माधर्माभावादितिभावः। इमौधर्माधर्मौ। वासनेति। अतोज्ञानिनाकृते अपिसुकृ तदुष्कृतकर्मणीनफलायालमितिभावः। ज्ञानादपीति। अपिनाभोगपरिग्रहः। ननुतत्वज्ञानस्यकथंधर्माधर्मनाशकत्वं। नाभुक्तंक्षीयतेकर्मक ल्पकोटिशतैरपीतिवचनविरोधात्। इत्थंचतत्वज्ञानिनांझटितिकायव्यूहेनसकलकर्मणांभोगेनक्षयइतिचेन्न। तत्रभोगस्यवेदबोधित

कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः। तदुक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति। ननु तत्त्वज्ञानि
नस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं च न स्यात्। ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न। प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात्॥ तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत्=
त्कर्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति। शब्दं निरूपयति। शब्द इति॥ नभोवृत्तिः आकाशसमवेतः। दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह
॥श्रोत्रेति। ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह। वीचीति। आद्यशब्देन बहिर्देशदिगवच्छिन्नोऽन्यशब्दस्तेनैव शब्देन जन्य
तेनैव चापरस्तद्व्यापकः एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति ६५ कदम्बेति। आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दशशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दशशब्दा उत्पद्यन्तेऽ

सर्व शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते॥१६६॥ वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ॥ कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते॥
॥१६७॥ उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता॥ सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते॥ तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्॥

॥ ❀ ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृतकारिकावली समाप्ता॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

तिभावः। अस्मिन्मते कल्पनागौरवादुक्तं कस्यचिन्मत इति। ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसंगतमत आह। उत्पन्नेति। शब्दानामुत्पादवि
नाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः। ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम्। इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्य
त आह। सोऽयमिति। साजात्यमिति। तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वविषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः। उक्तप्रतीतिविरोधात्। इत्थं च द्वयोरपि प्रती
त्योरभ्रमत्वमिति। ननु सजातीये सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह॥ तदेवेति। यदौषधमन्येन कृतं तदौषधं मयापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भा
वः॥ ॥इति श्रीमहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रश्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता॥ ॥ शुभम् ॥

वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनतुयत्नतः॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयंशिलाक्षरैः॥१॥ श्रीकाशीजीमेज्ञानवापीकेपूर्वफाटकपर श्रीवि

श्वनाथजीकेपास महाराजशिवलालदुबेजीकेमकानमेकाशीसंस्कृतमुद्रायन्त्रमे छपी जिनकोलेनाहोयउन्होने

इतिकारिकावलीसहितसिद्धान्तमुक्तावलीसमाप्तिमगमत्॥ ॥

इसछापेखानेकेकार्यसम्पादक श्रीयुतबाबूवाराणसीप्रसादयाकचौरीगलीमेभाईप्रतापसिंहजीकेदुका

नपरमिलेगीसंवत्१९३१